

MASTEROPPGAVE

Emnekode: HI330LS

Navn: Martine Kvernberg Martinussen

Kandidatnr: 8

Jugoslaviske krigsfangeleirer på Indre Nord-Helgeland under andre verdenskrig.

Dødstall, levekår og forholdet til sivilsamfunnet

Dato: 15.05.2023

Totalt antall sider: 116

Forord

Å vite hva man skal skrive om i en masteroppgave i historie kan være utfordrende. Det er utrolig mange spennende temaer å velge mellom, men jeg er glad valget mitt falt på de jugoslaviske krigsfangeleirene på Indre Nord-Helgeland. Jeg har lært utrolig mye, og håper å kunne nyttiggjøre meg kunnskapen i læreryrket.

Arbeidet med masteroppgaven har vært krevende, og jeg vil derfor takke min veileder Steinar Aas for meget god veiledning. Jeg vil også takke kjæreste og familie for all motivasjon og støtte.

Jeg vil samtidig sende en tanke til alle de som var fanger i fangeleirene under andre verdenskrig, både de som overlevde, men også de som dessverre døde. De bør for alltid minnes og aldri glemmes. Og nordmennene som hjalp fangene på ulike måter: de viste oss virkelig hva medmenneskelighet og heltemot er.

Mai 2023,

Martine Kvernberg Martinussen

Innholdsfortegnelse

Forord	i
Innholdsfortegnelse	ii
1.0 Innledning.....	1
1.1 Problemstilling	3
1.2 Avgrensning: Indre Nord-Helgeland.....	3
1.3 Avgrensning: de jugoslaviske krigsfangene.....	5
1.3.1 Jugoslavia og jugoslavere.....	10
1.3.2 Hvorfor ble de jugoslaviske krigsfangene sendt til Norge?	14
1.3.3 Hvordan ble de jugoslaviske krigsfangene fraktet til leirene i Norge?	15
1.4 Begreper	17
1.4.1 Krigsfanger.....	17
1.4.2 Krigsfangeleir, konsentrasjonsleir eller arbeidsleir?.....	18
1.4.3 Organisatorer i leirene	20
1.4.4 Blodveien	24
1.4.5 Nordlandsbanen.....	27
2.0 Litteratur.....	28
2.1 Fangelitteratur	28
2.2 Forskningslitteratur	30
2.3 Historiefremstillinger fra regionen.....	31
2.4 Bedrifts- og organisasjonslitteratur	34
3.0 Metode og kildekritikk	35
3.1 Kildekritiske utfordringer.....	35
4.0 En gjennomgang av de fem krigsfangeleirene	38
4.1 Osen-leiren	38
4.1.1 Overlevelsrate	38
4.1.2 Relasjon til de lokale	39
4.1.3 Arbeidsforholdene	41
4.1.4 Flukt til Sverige.....	42
4.1.5 Behandlingen og livet i Osen-leiren.....	43
4.2 Korgen-leiren	46

4.2.1	Overlevelsesrate	48
4.2.2	Relasjon til de lokale	49
4.2.3	Arbeidsforholdene	51
4.2.4	Flukt til Sverige	52
4.2.5	Behandlingen og livet i fangeleiren	55
4.3	Krokstrand-leiren	56
4.3.1	Overlevelsesrate	56
4.3.2	Relasjon til de lokale	57
4.3.3	Arbeidsforholdene	58
4.3.4	Flukt til Sverige	59
4.3.5	Behandlingen og livet i fangeleiren	59
4.4	Bjellånes-leiren.....	60
4.4.1	Overlevelsesrate	60
4.4.2	Relasjon til de lokale	61
4.4.3	Arbeidsforholdene	61
4.4.4	Flukt til Sverige	61
4.4.5	Behandlingen og livet i fangeleiren	63
4.5	Polarsirkel-leiren	64
4.5.1	Overlevelsesrate	64
4.5.2	Relasjon til de lokale	65
4.5.3	Arbeidsforholdene	65
4.5.4	Flukt til Sverige	66
4.5.5	Behandlingen og livet i fangeleiren	68
4.6	Oppsummering og sammenlikning	70
5.0	Hva påvirket levekårene til de jugoslaviske krigsfangene?	72
5.1	Var fangene utslitte før ankom leirene i Norge?	72
5.1.1	I leir i Jugoslavia	72
5.1.2	Togturen og båtturen til Nord-Norge	74

5.2 Hjelpen fra lokale nordmenn forbedret fangenes levekår	77
5.2.1 Færre lokale bodde i nærheten av Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkelen	81
5.3 Var det noen fangevoktere som gjorde levekårene bedre?	81
5.3.1 De tyske vaktene	81
5.3.2 De norske hirdvokterne	82
5.4 NSB og Det norske vegvesen.....	86
5.4.1 NSB	87
5.4.2 Det norske vegvesen.....	89
5.5 Hvordan påvirket leirkommandantene levekårene i leirene?	92
5.6 Ulikt klima skapte ulike forutsetninger for overlevelse og rømning i leirene	94
5.7 Bidro Røde Kors i å hjelpe de jugoslaviske krigsfangene?.....	95
5.8 Tyskernes tiltak forbedret levekårene til krigsfangene	97
6.0 Konklusjon	98
Kilder.....	105
Litteratur.....	106
Audiovisuelle kilder	109
Internett	110

1.0 Innledning

Under andre verdenskrig var Norge okkupert av Tyskland. Tyskerne var ikke bare opptatt av å okkupere land og utvide riket sitt, de ønsket også å spre sin politiske ideologi nazismen, hvor den ariske rase var et stort fokus. I denne krigen hvor Tyskland hadde en svært sentral rolle, ble det også bygd fangeleirer hvor tyskerne sendte fangene. Fangene kunne være tatt til fange grunnet rase eller folkeslag, som for eksempel jødene, men også på grunn av politiske synspunkt og politisk motstand. Fangeleirene som tyskerne bygde og det som skjedde i fangeleirene er godt kjent for både verden og Norge i dag. Mange av fangeleirene var bygd i Tyskland eller i land i nærheten som tyskerne hadde okkupert, og en av de mest kjente fangeleirene er Auschwitz. På ungdomsskolen og videregående skole i 2023 lærer elevene om fangeleirene som fantes under andre verdenskrig, gjerne ved bruk av ordet konsentrasjonsleirer. Noen skoler drar også på studietur til fangeleirer som Auschwitz og lærer om grusomhetene som ble gjort av tyskerne i fangeleirene mot fangene. Men det likevel mange ikke vet, er at det fantes mange fangeleirer i Norge også. Noen var for nordmenn, mens andre var for utenlandske fanger. For eksempel var noen av fangeleirene kun for sovjetiske fanger, mens noen andre var kun for jugoslaviske krigsfanger.

Etter krigen har befolkningen i Norge gjennom den norske skolegangen, men også av foreldre og besteforeldre, blitt lært mye om det som skjedde både i Norge og i verden under den andre verdenskrig. I kompetansemålene i læreplanen i historie og samfunnsfag for både ungdomsskole og den videregående skole står det (indirekte) at elevene skal lære om den andre verdenskrig,^{1 2} og basert på det som har blitt produsert i de nyere lærebøkene er det fortsatt et relativt stort fokus på den andre verdenskrig og okkupasjonen av Norge. På tross av at man lærer mye om andre verdenskrig og okkupasjonen av Norge, lærer man likevel lite om fangeleirene i Norge. Hvorfor det er slik kan man spørre seg, og det blir jo antakelser, men sannsynligvis er det liten tid til undervisning og mye pensum som skal gjennomgås, og da blir nok temaer som fangeleirene i Norge dessverre nedprioritert av hensyn til hovedtrekkene som omhandler den andre verdenskrigen.

¹ Utdanningsdirektoratet. *Læreplan i historie – fellesfag i studieforberedende utdanningsprogram (HIS01-03)*. Fastsett som forskrift av Kunnskapsdepartementet 15.11.2019. <https://www.udir.no/lk20/his01-03/kompetansemaal-og-vurdering/kv85?lang=nob>

² Utdanningsdirektoratet. *Læreplan i samfunnsfag (SAF01-04)*. Fastsett som forskrift av Kunnskapsdepartementet 15.11.2019. <https://www.udir.no/lk20/saf01-04/kompetansemaal-og-vurdering/kv147>

I tillegg, slik som både Pål Nygaard skriver i boka *Store drømmer og harde realiteter*, og Odd-Bjørn Fure skriver i boka *Himmlers Norge*, så ble det etter krigen utformet en «grunnfortelling» med en nasjonalstatlig vinkling, som har preget og vært dominerende for den norske okkupasjonshistorien. I historien blir tyskerne (nazistene) som de onde, mens heltene var motstandsorganisasjonen Milorg og «gutta på skauen», som kjempet for et fritt Norge. Medlemmer av Nasjonal Samling (NS) ble landsforrædere og målet deres om å innføre fascismen/nazismen i Norge møtte stor motstand, og man fikk se den sterke nasjonale holdningen i den norske befolkningen. I denne dominerende historien har noen deler av historien blitt oversett, tilsidesatt og viet minimal interesse til. Men i det siste tiåret har det oppstått en ny bølge med interesse for å løfte frem hendelser og grupper som det tidligere ikke har vært et fokus på. Dette er blant annet slavearbeidet og bruken av krigsfanger.^{3 4}

Med bakgrunn i dette nevnte, ønsker jeg i denne oppgaven å rette fokuset mot fangeleirene, og lage en sammenfatning av fangeleirene i Rana-området (på Helgeland) som kan være et hjelpemiddel til bruk i undervisning, og som kan være spesielt relevant i undervisning av lokalhistorie på Helgeland. Ved å rette fokuset mot fangeleirene og lage denne sammenfatningen, vil også temaet nok en gang bli belyst og forhåpentligvis bidra til å forhindre glemsel av disse grusomme hendelsene fra andre verdenskrig.

Å ta vare på minnene etter andre verdenskrig har vært viktig for mange, og dette gjelder også for de jugoslaviske krigsfangene som var i krigsfangeleirene i Norge, men også for de lokale nordmenn som hjalp de jugoslaviske krigsfangene. Dette var så viktig for disse at det etter krigen ble dannet Norsk-Jugoslavisk-vennskapssamband (NJS), hvor Rana-Hemnes hadde eget lokallag som ble opprettet i 1975. Målet med sambandet var å ta vare på vennskapene, relasjonene og minnene som hadde oppstått under krigen, samt skape ytterligere vennskapsbånd.⁵ Gjennom sambandet ble det avduket en minnestein til minne om de 554 jugoslaviske krigsfangene som døde under bygging av riksvei 50 over Korgfjellet («blodveien»). Det ble også gitt ut en vennskapsbok i 1974 kalt Norge-Jugoslavia, hvor innbyggerne i de to landene kunne lære om hverandre og om landene.⁶ På nasjonalt plan ble også NJS lagt merke til, og både Kong Olav og General Tito (Jugoslavia) kommenterte

³ Nygaard, *Store drømmer og harde realiteter* (Oslo: Pax Forlag, 2014), 184.

⁴ Odd-Bjørn Fure, forord, i Emberland og Kott, *Himmlers Norge* (Oslo: Aschehoug & Co, 2012), 9.

⁵ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen* (Hemnes: Hemnes skolestyrekontor med støtte fra Skoledirektøren i Nordland, 1985), 106.

⁶ Mladenović, *Norge-Jugoslavia* (Beograd: Norsk-Jugoslavisk samband, Jugoslavisk-Norsk samband, Forlaget «bigz», 1974), forord.

viktigheten av å ta vare på minnene og vennskapene fra krigens hendelser,⁷ noe som viser at NJS også hadde nasjonal relevans. I 2023 finnes ikke Jugoslavia lengre, noe som har ført til at minnene om historien til de jugoslaviske krigsfangene har blitt svekket og mindre synlig. Derfor er dette enda en grunn til hvorfor ønsker jeg å belyse dette temaet, og trekke det frem i lyset igjen, som en særdeles viktig historie og som er en del av lokalhistorien til Rana-området som alle burde vite om.

1.1 Problemstilling

Som nevnt vil jeg rette fokuset mot fangeleirene i Rana-området. I Rana-området var det flere fangeleirer, både for sovjetiske, polske og jugoslaviske fanger og det som har blitt skrevet tidligere er av ulik art, både i forhold til publiseringstidspunkt, innhold og forfattere. Jeg mener dette krever en nyere sammenfatning, og derfor vil jeg i denne masteroppgaven forsøke å sammenfatte det som har blitt skrevet om de jugoslaviske krigsfangeleirene i Rana-området, og mer spesifikt se på levekårene til de jugoslaviske krigsfangene. Med bakgrunn i dette er problemstillingen for masteroppgaven: *Hvilke kunnskaper har vi om de jugoslaviske krigsfangeleirene på Indre Nord-Helgeland under andre verdenskrig, hvilke forskjeller fantes og hva påvirket levekårene i leirene?*

Tilknyttet problemstillingen har jeg laget to forskningsspørsmål som jeg ønsker å finne ut av: Forskningsspørsmål 1: *Kan man avgjøre om det var noen av leirene som var bedre eller verre?*

Forskingsspørsmål 2: *Finnes det nordmenn eller norske organisasjoner som bør også bør ansvarliggjøres for behandlingen av de jugoslaviske krigsfangene?*

1.2 Avgrensning: Indre Nord-Helgeland

I problemstillingen er det en stedsavgrensning. Opprinnelig ønsket jeg å se på de jugoslaviske krigsfangeleirene i området rundt dagens Rana kommune. Det er anslått at fangetallet i Rana-distriktet var rundt 6000 fanger, som var fordelt på 12-14 leirer, men det er ikke et helt sikkert tall. Likevel vet vi at de fleste av disse fangene var sovjetiske krigsfanger,⁸ og av den grunn ble jeg nødt til å utvide min stedsavgrensning slik at jeg kunne ha fokus på de leirene hvor det var jugoslaviske krigsfanger. Derfor bestemte jeg meg for å definere området til å være Indre Nord-Helgeland, som vil si at avgrensingen gjelder den indre nordre delen av Helgeland, fra cirka midt på Saltfjellet til rett sør for Korgfjellet. Da kom jeg frem til de fem leirene:

⁷ Mladenović, *Norge-Jugoslavia*, intro.

⁸ Slottemo, *Malm, makt og mennesker* (Mo i Rana: Rana Historielag, 2007), 251.

- A) Osen-leiren: juni 1942 – juni 1943.
- B) Korgen-leiren: juni 1942 – mai 1944.
- C) Krokstrand-leiren: oktober 1942 – februar 1943.
- D) Bjellånes-leiren: februar 1943 – mai 1943.
- E) Polarsirkel-leiren: august 1944 – krigens slutt.

Disse fem jugoslaviske krigsfangeleirer var i bruk i ulike tidsperioder og de lå alle i relativ nærhet til det som i 2023 er Rana kommune. De jugoslaviske krigsfangene kom til Norge i 1942, og det var dette året flere av krigsfangeleirene i Norge oppstod. Likevel dukker det også opp noen krigsfangeleirer både i 1943 og 1944. Det kan være vanskelig å definere hvilke kommuner de fem leirene lå i, som er en av grunnene til at jeg har valgt å bruke begrepet «Indre Nord-Helgeland» for å avgrense det geografiske området. Grunnen til at det er vanskelig å definere hvilke kommuner leirene lå i, er at det gjennom tidene har vært endringer i kommunesammensetningen på Helgeland, både før og etter krigen. Korgen-leiren lå for eksempel i Korgen kommune, Osen-leiren i Elsfjord kommune og de tre leirene Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkelen lå i Nord-Rana kommune under andre verdenskrig.

Basert på kartet på neste side, fra Norges geografiske oppmåling, kan vi se oversikten over herredssteder (dvs. kommuner) i 1918. I kartet har jeg avmerket med rødt det området jeg definerer som Indre Nord-Helgeland, samt omtrent hvor leirene lå da jeg har forsøkt å tegne de inn med røde bokstaver i bokstavene A-E (basert på tabellen ovenfor):

Herredskart over Nord-Norge. Utgitt av *Norges geografiske oppmåling*, 1918. Her markert rødt rundt ca. avgrensingsområdet «Indre Nord-Helgeland». De røde bokstavene markerer de ulike leirene (se leir-liste i teksten).

1.3 Avgrensning: de jugoslaviske krigsfangene.

Den andre begrensningen i problemstillingen er de jugoslaviske krigsfangene. I litteraturen om krigsfangene i Norge under andre verdenskrig, ser det ut til å være et større fokus på de sovjetiske krigsfangene enn de jugoslaviske krigsfangene. Dette kan vi for eksempel se i boka *Krigsforbrytelser* av Berit Nøkleby, hvor hun ser på hvordan krigsforbrytelsene begått under andre verdenskrig ble straffet i etterkant. Hun har blant annet en overskrift «Drap på russiske krigsfanger» under kapittelet «Oppgjøret tar form».⁹ Da krigsforbrytelsene i etterkrigstiden skulle stilles for retten, skulle de allierte behandle alle krigsforbrytelsene mot andre enn nordmenn som ble begått på norsk jord. Men på grunn av at noen av forbrytelsene var så

⁹ Nøkleby, *Krigsforbrytelser* (Oslo: Pax forlag A/S, 2004), 62.

groteske og grove, var det naturlig at dette også ble behandlet i Norge. Som Nøkleby skriver, gjaldt dette spesielt henrettelsene av russiske krigsfanger. Videre trekker hun frem at det store antall av tvangsarbeidere var sovjetiske og at omtrent 15 000 av dem døde.¹⁰ Det samme kan vi se i boka *Malm, makt og mennesker* av Hilde Gunn Slottemo. Der har hun gjort plass til å skrive om krigsfangene, men det er i større grad de sovjetiske krigsfangene enn de jugoslaviske krigsfangene.¹¹ Noe lignende finner vi i lokalhistorien i *Årbok for Rana 1983*, og kapittelet «Krigsfanger i Rana» som Pål Evensen har skrevet, og som Slottemo for øvrig bruker som litteratur til noe av det hun skriver. Evensen skriver at både i den nasjonale og lokale litteraturen om okkupasjonen av Norge, har historien om krigsfangene ikke blitt fokusert noe særlig på, og han er forbauset over hvor lite.¹² Derfor velger han selv om skrive om dette, men at artikkelen hans hovedsakelig vil handle om de sovjetiske krigsfangene. Dette begrunner han med at de dominerte fullstendig i Rana, slik som også ellers i Norge. Evensen skriver dog litt om jugoslaviske krigsfangene fordi han sier at historien deres annerledes og spesiell, og bør nevnes.¹³ Likevel er det tydelig at hovedfokuset hans er på de sovjetiske krigsfangene, på tross av han uttalelser om de jugoslaviske krigsfangene.

Det var omtrent 100 000 sovjetiske krigsfanger og 4000 jugoslaviske krigsfanger som ble sendt til Norge.¹⁴ I følge Cveja Jovanović var det ca. 4200 jugoslaviske krigsfanger.¹⁵ Det var mange flere sovjetiske enn jugoslaviske krigsfanger i Norge, og det kan være grunnen til hvorfor mye av litteraturen handler om de sovjetiske krigsfangene. Om de hadde det verre og opplevde verre krigsforbrytelser enn de jugoslaviske krigsfangene er vanskelig å vite, men basert på det jeg har lest meg opp om og som jeg skal presentere senere i denne avhandlingen opplevde de jugoslaviske krigsfangene ekstreme, grove og groteske forbrytelser, de også.

Hovedgrunnen til at problemstillingen er avgrenset til de jugoslaviske krigsfangene, er med andre ord at de jugoslaviske krigsfangene var en mye mindre gruppe enn de sovjetiske krigsfangene, og har derfor sannsynligvis fått et mindre fokus i litteraturen som er skrevet, noe som er en grunn i seg selv til å sette lys på de jugoslaviske krigsfangenes historie. Men som Evensen skriver, er også historien til de jugoslaviske krigsfangene annerledes enn for de

¹⁰ Nøkleby, *Krigsforbrytelser*, 62.

¹¹ Slottemo, *Malm, makt og mennesker*, 251-254

¹² Evensen, «Krigsfangene i Rana», 81.

¹³ Evensen, «Krigsfangene i Rana», 83.

¹⁴ Soleim og Hatlehol, «Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge» (Stamsund: Orkana Akademisk, 2022), 243.

¹⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, overs. Jovanović (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1985), 28.

andre krigsfangene. Dette er fordi de jugoslaviske fangene ikke var erklært krigsfanger, slik som de andre utenlandske fangene i Norge. De jugoslaviske fangene ble sendt til Norge som politiske fanger, og ble ikke erklært krigsfanger før de hadde vært omtrent 9 måneder i fangenskap i Norge.¹⁶ For øvrig bodde ikke de jugoslaviske og de sovjetiske fangene i de samme leirene (med noen få unntak). Sannsynligvis var dette av språklige grunner, fordi det gjorde det enklere med tanke på oversettelse både i leiren og på arbeidsplassen arbeidsplassene. I tillegg forhindret det muligens også opptøyer. På grunn av at de bodde i ulike leirer, ble det enklere for meg når jeg skulle avgjøre hvilke leirer jeg skulle skrive om, da jeg kunne fokusere på leirene hvor det kun var jugoslavere.

Lokalhistorie og minner

Utover det jeg nevnte med hovedgrunnene til avgrensningen med jugoslaviske krigsfanger, mener jeg også dette er viktig å se nærmere på fordi det er viktig å ta vare på minnene fra andre verdenskrig for å forhindre at slikt vil skje igjen, noe mange av forfatterne i litteraturen også nevner. Dette er også en del av den lokale historien til helgelendingene, særlig fordi mange lokale bidro i å hjelpe fangene mens de var i leirene. Fangene fikk hjelp til å flykte, men også hjelp med mat, klær og lignende. I tillegg ga nordmennene info til fangene om hvordan ting sto til på Østfronten og med Tyskland, men også oppmuntrende ord og vennlige, varme blikk som ga fangene mot og et snev av glede i en ellers svært utfordrende situasjon. Med bakgrunn i disse vennskapene, ble NJS (som nevnt tidligere) opprettet i september/oktober 1947, i Trøndelag og i Rana hvor det ble dannet et midlertidig styre for det som etter planen skulle bli en landsomfattende organisasjon.¹⁷ I Rana ble det ca. 30 medlemmer med, og to av de som satt i styret var Jon Selfors og Hans Møllersen, og de hadde vært sentrale skikkelser i illegale motstandskampen i Rana under krigen.¹⁸ Men samarbeidet om det Norsk-Jugoslaviske vennskapssambandet lot vente på seg, på grunn av at det i 1948 ble brudd mellom Stalin og Tito, noe som førte til at flere av partisanene som hadde vært i fangeleir i Norge ble satt i husarrest i Jugoslavia, fordi de ble regnet som politisk upålitelige og de fikk ikke ha noe særlig kontakt med utlandet. Men på slutten av 1960-tallet endret det seg og det gikk an å besøke hverandre, både fra Norge og fra Jugoslavia. 3. juni 1979 ble en egen avdeling for Nord-Norge opprettet med styret i Rana. Etter 1975 ble det også opprettet egne lokallag, hvor blant annet Rana-Hemnes, Saltdal og Fauske fikk egne. Noe av det som blir trukket frem som viktige begivenheter for Norsk-Jugoslavisk vennskapssamband og som

¹⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, overs. Jovanović (Beograd: Cveja Jovanović, 1988), 114-117.

¹⁷ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 100.

¹⁸ Slottemo, *Malm, makt og mennesker*, 230.

har vært med på å videreutvikle vennskapene som ble skapt under andre verdenskrig, var reiser som ble gjort til hverandres hjemsteder.¹⁹ I dag har sambandet endret navn til «Vennskapssambandet Norge – Vest-Balkan», etter at Jugoslavia gikk i oppløsning i 1991-92.²⁰ At det ble opprettet et slikt vennskapssamband, viser hvor viktig minnene og historien om de jugoslaviske krigsfangene var, både for nordmenn og for jugoslavene selv, som også er grunnen til hvorfor historien bør frem i lyset igjen.

Flere av forfatterne av fangelitteraturen tilknyttet de jugoslaviske krigsfangene, nevner grunner til hvorfor de har valgt å skrive bøkene. For eksempel skriver Knut Flovik Thoresen i boka *Til Norge for å dø*:

Historien om serberfangene er kanskje det aller mørkeste kapitlet i norsk krigshistorie. Den siste beretningen viser at 4060 fanger ble sendt fra det tidligere Jugoslavia til Norge som slavearbeidere. De hadde innledningsvis ingen fangerettigheter, og det var ganske vilkårlig om de kom til å leve eller dø. I dag er det bare noen få av disse fangene som fortsatt er i live. Noen få av de norske fangevokterne lever også fortsatt. Dette mørke kapitlet av vår krigshistorie bør i større grad frem i lyset og fungere som en advarsel for kommende generasjoner. I dag reiser norske skoleelever med buss til Auschwitz og andre leirer for å lære av historien, men vi har også en mørk historie her hjemme i Norge, som få kjenner til. Det er få minner om serberfanges skjebne i Norge. Her har norske myndigheter etter min mening et stort ansvar for å bringe frem og bevare historien, et ansvar som dessverre har blitt forsømt. Å få frem at Norge var utposten for et for nordmenn ukjent folkemord er hovedhensikten med denne boken.²¹

Her trekker han frem at historien om krigsfangeleirene og de jugoslaviske krigsfangene er noe av det mørkeste i norsk krigshistorie og at dette bør læres om fordi det er en stor del av vår krigshistorie, og bør brukes for å forhindre at noe slik skjer igjen. En annen som har skrevet fangelitteratur, er Cveja Jovanović og han skriver dette i sin bok *Flukt til friheten*:

Alt som blir skrevet er kamp – kamp mot forgjengelighet og glemsel. På samme måte er disse sidene ment som et beskjedent bidrag til denne kampen – disse sidene som

¹⁹ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 100-101.

²⁰ Store norske leksikon, «Jugoslavia», av Ole T. Berg og Svein Mønnesland, 28.09.2022.

<https://snl.no/Jugoslavia>

²¹ Thoresen, *Til Norge for å dø* (Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2013), 7.

også handler om menneskelig solidaritet som et grunnlag for vennskap mellom nordmenn og jugoslaver.²²

Han, på lik linje med Thoresen, er opptatt av at historien til jugoslavene ikke skal glemmes og skriver at boka hans skal være et bidrag til dette. I tillegg trekker han frem vennskapet mellom nordmenn og jugoslaver, som også i ettertiden, frem til Jugoslavias oppløsning, har vært et viktig symbol og påminnelse på historien. Jovanović skriver også i boka *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*:

Denne REISEBESKRIVELSEN skrev jeg med ett eneste ønske: Om at én kamp og ett vennskap blir tatt frem fra glemselen og for evig bevart, slik at vår etterslekt – våre barn, vår ungdom – gjennom våre lidelser og ofre lærer seg å hate makt og nazisme, å elske mennesker og sette den største pris på frihet. Måtte dette beskjedne verk også være en omtale og et minne for dem, kjente og ukjente, som for evig forble på snøføykete blodveier i et vennligsinnnet land i det fjerne Nord, og for dem som her, i fedrelandet, i årevis har ventet og – venter forgjeves.[sic]²³

Her trekker han nok en gang frem at viktigheten med å ikke glemme, og bevare det vi vet, slik at de som kommer etter oss får det bedre og blir bedre mennesker.

Det samme kan vi finne i heftet *Krigsfangeleiren i Korgen*, som Jan Gaute Buvik har laget.²⁴ Det ble laget for å bidra til den lokale historien som kunne brukes i undervisning, men også for «å ta vare på et stykke lokal krigshistorie før detaljene forsvinner med de menneskene som opplevde dette ufattelig opprivende intermesso i ei ellers fredelig bygd».²⁵ På forsiden av heftet står det med store bokstaver «GLØM ALDRI» og etter innholdsfortegnelsen står det nedskrevet et lite avsnitt fra Julius Futsjik, som var en tsjekkisk forfatter og journalist som falt i kampen mot nazistene i 1943.

Jeg ber om en ting: dere som overlever denne tiden må ikke glemme den. Glem hverken de gode eller de onde En gang blir dagen i dag fortid, man vil tale om en stor tid og om navnløse helter som skapte historie. Jeg skulle ønske at man var klar over at det aldri var noen navnløse helter. Det var mennesker som hadde sine navn!²⁶

²² Jovanović, *Flukt til friheten*, 9.

²³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 7.

²⁴ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*.

²⁵ Inge Brox, forord, i Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 5.

²⁶ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 3.

Her kommer det også tydelig frem at en av hovedgrunnene til at dette heftet er laget for elevene i grunnskolen er for å forhindre glemsel av det som skjedde i lokalsamfunnet i Korgen.

1.3.1 Jugoslavia og jugoslavere

Videre er det noen begreper og perspektiver som er nødvendig å definere og konkretisere før vi begynner. De fangene vi skal forholde oss til er som sagt krigsfangene fra Jugoslavia. I 2023 finnes ikke Jugoslavia, men likevel blir begrepet brukt da det tidligere var en egen stat. Vi skal også se på hva som var bakgrunnen til at jugoslavene ble krigsfanger og hvordan de kom til Norge.

Jugoslavia med flere land involvert, har en historie som går langt tilbake i tid noe som også har påvirket mye av Jugoslavias historie lenge etter andre verdenskrig. Basert på masteroppgavens lengde, vil jeg ikke gå dypt inn i Jugoslavias historie, men heller trekke frem det som er relevant å vite for å kunne forstå hvem de jugoslaviske krigsfangene var, samt hvorfor de ble krigsfanger under andre verdenskrig. Jugoslavia er en stat som ikke lengre finnes i 2023. Det som er spesielt danningen av staten Jugoslavia, er at det var med en samling av flere andre stater. Som vi kan se på kartet her, hvor omrisset av Jugoslavia er gjort med prikkete linje, kan vi se at det var mange andre stater innenfor Jugoslavias grenser.

Kart over Jugoslavia. Tegnet av Nikola Rokić, 1961. Hentet fra *Jugoslavia mitt land*, 184.

Kartet ble publisert i boka *Jugoslavia mitt land*, som kom ut i 1961, så vi kan anta at dette er omtrent slik Jugoslavia var da andre verdenskrig begynte. Her ser vi at innad i Jugoslavia finner vi mange av de landene vi i 2023 vet er selvstendige land, som Serbia, Bosnia, Kroatia, Makedonia, Hercegovina, Montenegro, Slovenia. Med andre ord kan vi se at det var mange

stater innad i Jugoslavia. Som det blir skrevet i boka *Før Jugoslavia, og etter*, var det over 20 forskjellige folkegrupper i Jugoslavia, hvor noen av folkegruppene bestod av opp mot 8 millioner mennesker, mens noen var under 10 000 mennesker. Dette var dog i 1991, men sannsynligvis var det ganske likt også rett før andre verdenskrig. I Europa var det ingen annen stat som bestod av så mange ulike nasjonaliteter bortsett fra den tidligere Sovjetunionen.²⁷ At det var så mange ulike folkegrupper og nasjonaliteter, i tillegg til at det også var mange ulike religioner tilhørende de ulike folkene, har skapt en lang og unik, men også komplisert historie helt tilbake til f.v.t.²⁸

Tanken om én samlet jugoslavisk stat oppstod på 1800-tallet i Kroatia, og fikk aldri noen stor oppslutning. Men på begynnelsen av 1900-tallet kom tanken frem igjen, og denne gangen med større oppslutning, særlig i forbindelse med første verdenskrig²⁹. I 1918 ble den nye staten Jugoslavia, kalt «Kongedømmet av serbere, kroater og slovenere» (Kongeriket SHS), opprettet med bakgrunn i sammenbruddet til Østerrike-Ungarn.³⁰ Den nye jugoslaviske staten var komplisert sammensatt, og bestod av Serbia og Montenegro som var to tidligere selvstendige kongedømmer, i tillegg til deler av det tidligere Østerrike-Ungarn. De habsburgske områdene var ikke enhetlige, men inneholdt de slovenske områdene, samt Istria og Dalmatia (som delvis var områder som hadde vært en del av Østerrike tidligere), Kroatia, Vojvodina og Slavonia (som delvis var en del av Ungarn) og i tillegg Bosnia-Hercegovina som hadde vært en del av en felles østerisk-ungarsk administrasjon. I 1921 var Jugoslavia bestående av omtrent 12 millioner innbyggere, og innad i staten var det mange etnisiteter, som var særs komplisert.³¹

Den jugoslaviske regjeringen undertegnet 25. mars 1941 en samarbeidspakt med Tyskland og Italia. Da var allerede andre verdenskrig begynt ute i Europa. Blant innbyggerne i Jugoslavia ble de store protestdemonstrasjoner, blant annet i Beograd, men også andre byer. To dager senere etter samarbeidspakten var underskrevet, ble det gjennomført et anti-tysk militærkupp i Jugoslavia. Regjeringen ble avsatt og en 17 år gammel gutt ved navn Petar ble innsatt som konge. 6. april 1941, kun ti dager etter statskuppet gikk Hitler til angrep på Jugoslavia og det kollapset raskt. Elleve dager etter Tysklands invadering kapitulerte både den nye kongen, den kongelige armeen og regjeringen. Det som skjedde videre var at Jugoslavia ble delt opp, hvor

²⁷ Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter* (Oslo: Sypress Forlag, 1999), 14.

²⁸ Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter*, 14-29.

²⁹ Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter*, 152.

³⁰ Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter*, 162.

³¹ Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter*, 165.

landene innad i Jugoslavia ble selvstendige eller innlemmet i andre stater. Hovedsakelig var det Tyskland og dets samarbeidsland som tok kontrollen i de fleste områdene.³²

Som nevnt tidligere, var krigsfangene politiske fanger og de fleste var partisanere. Derfor vil jeg også gå nærmere inn på hvordan noe av politikken var i Jugoslavia, og hvilket politiske synspunkt de jugoslaviske krigsfangene hadde. Det var to tydelige skillelinjer i Jugoslavia, og dette var de som kjempet på side med General Tito og de som kjempet for kongen. De som kjempet for kongen, tilhørte en gruppe kalt tsjetnikene. Tsjetnik-navnet har blitt brukt tidligere i Jugoslavias historie, men det er i hovedsak fra årene rundt andre verdenskrig at man forbinder det til. Tsjetnikene var en motstandsbevegelse som nektet å godta kapitulasjonen til den jugoslaviske hæren, og de fulgte oppfordringer fra de allierte og fra eksilregjeringen om å ikke provosere fienden med bruk av væpnet motstand, men istedenfor vente til tiden var inne for å gjeninnsette kongen. På motsatt side vokste det frem en kommunistisk bevegelse med Tito i front. Tsjetnikene hatet kommunistene, og ifølge Mønnesland deltok tsjetnikavdelinger etter 1942 i operasjoner mot Titos partisanere sammen med Tyskland og Italia.³³

Tilhengerne av Tito, kalt «partisanene» stod på motsatt side av Tsjetnikene. Det jugoslaviske kommunistpartiet hadde ikke vært noe særlig politisk aktuelt i Jugoslavia før krigen brøt ut, og de var heller ikke noe særlig til stede i første fasen av krigen. Men etter at Sovjetunionen ble angrepet 22. juni 1941, organiserte de en motstandsbevegelse kalt «partisanene» hvor slagordet handlet om en felles nasjonal front mot okkupantene, og tilhengerne fikk 4. juli ordre fra kommunistpartiet om å ta i bruk våpen. Josip Broz, bedre kjent under dekknavnet Tito, var leder for motstandsbevegelsen, ble også generalsekretær i kommunistpartiet. For partisanene var motstandskampen en del av en større revolusjon, hvor målet var å innføre kommunismen. Men dette ble av den internasjonale kommunistiske sammenslutningen (Komintern) satt en demper på, og hovedmålet, i hvert fall sett utenfra, ble å samle befolkningen.³⁴ I tillegg drev partisanene mye motstandsarbeid mot tyskerne, noe som er grunnen til at så mange av de ble tatt som fanger under andre verdenskrig.

Ljubo Mladenović var partisan og han har i boka *Beisfjordtragedien* skrevet om partisanenes motstandskamp i Jugoslavia. På tross av at det han skriver er farget av hans politiske synspunkt, gir det oss en forståelse hvorfor de ble tatt til fange. Over 40 000 partimedlemmer ble kalt inn til kamp mot okkupasjonsmakten, og utover dette ble også alle andre innbyggere

³² Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter*, 188-189.

³³ Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter*, 191.

³⁴ Mønnesland, *Før Jugoslavia, og etter*, 195-196.

oppfordret til å gå sammen med de i kampen. Mange sluttet seg til partiet og både kampen mot okkupasjonsmakten og frigjøringskampen fikk en bred plattform å bygge på. Det brøt ut flere opprør i mange steder i Jugoslavia i juli 1941, og det var organiserte partisanavdelinger som ledet opprørene. Dette førte til at det gjennom høsten 1941 ble frigjort mange områder fra okkupasjonsmaktens styre. Tyskerne satte inn strenge mottiltak, for å slå ned motstanden fra jugoslavene.³⁵ I begynnelsen av 1942 hadde tyskere og italienere i Serbia og Kroatia, men også andre deler av Jugoslavia, felles militære operasjoner mot partisanene, og partisaner og medlemmene av kommunistpartiet ble tatt til fange. Til og med de som «bare» samarbeidet med eller sympatiserte med frihetskjemperne ble tatt til fange.³⁶

Da andre verdenskrig var over i 1945, ble enda en ny stat opprettet, denne gang *Den føderative folkerepublikken Jugoslavia (FNRJ)* og ble ledet av kommunistpartiet og dets leder Josip Broz Tito. Tito ledet Jugoslavia frem til hans død i 1980. Under hans ledertid, i året 1963 skiftet republikken navn til *Den sosialistiske føderative republikken Jugoslavia (SFRJ)* og dette het den frem til 1991-92 da den gikk i oppløsning på grunn av at Bosnia-Hercegovina, Kroatia, Makedonia og Slovenia erklærte seg selvstendige.³⁷ Med andre ord har Jugoslavia mer eller mindre vært en stat fra 1918 og frem til 1992. Selv om Jugoslavia var en stat, bestod den likevel av flere land og folkegrupper som før Jugoslavias opprettelse var selvstendige og som etter Jugoslavias opprettelse også følte seg som et eget folk, selv om de var en del av Jugoslavia. Når det snakkes om Jugoslavia både i denne oppgaven, men også i bøker om andre verdenskrig, spesifiseres det gjerne hvor i Jugoslavia personene kom fra, for eksempel fra Serbia eller Kroatia. Dette kan vi se eksempel på når Slottemo skriver om krigsfangene i Rana. Her skriver hun «I tillegg var det 776 jugoslaviske fanger – stort sett serbere – i en leir ved Polarsirkelen.»³⁸ Jovanović skriver i sin bok at nordmenn visste mye om Serbia og serbere på grunn av det som skjedde under første verdenskrig, da Gavrilo Princip avfyrte skuddene i Sarajevo. Fordi nordmenn kunne mye om Serbia og serbere, trodde de også automatisk at alle jugoslavere var serbere.³⁹ Med andre ord hadde ikke nordmenn helt kontroll på hvem som kom fra hvor i Jugoslavia og hadde vanskelig for å holde styr på dette.

³⁵ Mladenović, *Beisfjordtragedien*, overs. Bakker (Oslo: Grøndahl & Søn Forlag, 1989), 36.

³⁶ Mladenović, *Beisfjordtragedien*, 42.

³⁷ Store norske leksikon, «Jugoslavia», av Ole T. Berg og Svein Mønnesland, 28.09.2022. <https://snl.no/Jugoslavia>

³⁸ Slottemo, *Malm, makt og mennesker*, 252.

³⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 28.

Jovanović presiserer at av de ca. 4200 jugoslavene som ble sendt til Norge, var ca. 95% serbere.⁴⁰

Hvorfor jugoslavene ble tatt til fange, har også sosiologen Nils Christie undersøkt i boken *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Han skriver at det var motstridende opplysninger om hvorfor, og det han etter hvert delvis konkluderer med, er at de fleste av de jugoslaviske krigsfangene var politiske fanger og han sammenligner dette med nordmenn i tyske konsentrasjonsleirer. Han trekker frem tre ting som fremhever dette. Det ene er at tyskerne mest sannsynlig ikke hadde interesse av å transportere andre enn politiske fanger opp til Nord-Norge, og Norge generelt. Det andre er at jugoslavene har forklart hvorfor og hvordan de kom til Norge i vitneutsagn knyttet til rettsaker mot de norske fangevokterne. Det tredje er at de aller fleste jugoslavene som overlevde krigen ville tilbake til hjemlandet sitt etter krigen, noe de mest sannsynlig ikke hadde villet hvis de for eksempel var kriminelle fanger.⁴¹ Ifølge Kovacevics opplevelser var det ikke bare en militær utrydding som førte til at jugoslavene ble tatt til fange. Det var også basert på den ideologiske tanken til nazistene. De som kom fra Jugoslavia, var «slavere» og var et mindreverdige folk i nazistenes øyne.⁴² Med andre ord stemmer dette med det Mladenović skriver om at de var politiske fanger på grunn av motstandskamp. I tillegg legger Christie til at det også var ideologiske faktorer som spilte inn, hvor slavere var mindreverdige overfor tyskerne, på samme måte som jødene.

1.3.2 Hvorfor ble de jugoslaviske krigsfangene sendt til Norge?

På 1930-tallet var det stor arbeidsledighet i Norge, mens på 1940-tallet var det stor mangel på arbeidskraft. Sommeren 1942 var rundt 110 000 nordmenn i lønnsarbeid på ulike tyske anlegg, men i det tempoet tyskerne ønsket å bygge, manglet det mye arbeidskraft og dette var en av to grunner til at de jugoslaviske krigsfangene ble sendt til Norge.⁴³ I 1942, som er året hvor de jugoslaviske krigsfangene kom til Norge, var infrastrukturen i Nord-Norge dårlig utbygd. For tyskerne var dette utfordrende da de hadde behov for en stabil forsyning av både malm og nikkell, men også soldattropper.⁴⁴ Ved å kunne bruke vei og jernbane ville konvoiene som fraktet de viktige «krigs»-forsyningene mellom gruvene og viktige havner, bli mindre sårbare mot for eksempel sovjetiske og britiske fly- og flåteangrep.⁴⁵ Derfor var det både hensiktsmessig og nødvendig for tyskerne å få bygd ut infrastrukturen i Nord-Norge

⁴⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 28.

⁴¹ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire* (Oslo: Pax Forlag, 2010), 44.

⁴² Sigurd Evensmo, Forord, i Kovačević, *En times frihet*, overs. Savik (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1959), 6.

⁴³ Slottemo, *Malm, makt og mennesker*, 251.

⁴⁴ Thoresen, *Til Norge for å dø*, 13.

⁴⁵ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 367-368.

med både vei og jernbane, og til det trengtes arbeidskraft. Tyskerne hadde ikke nok frivillige arbeidere til denne arbeidskraften selv, men hadde allerede mange krigsfanger og dermed hadde de billig arbeidskraft. De jugoslaviske krigsfangene som ble tatt til fange av tyskerne i Jugoslavia, ble satt i overfylte konsentrasjonsleirer i Jugoslavia, og dette er den andre grunnen til hvorfor de jugoslaviske krigsfangene ble sendt til Norge, nemlig at konsentrasjonsleirene i Jugoslavia var overfylte. På tross av at tyskerne gjennomførte massehenrettelser i konsentrasjonsleirene i Jugoslavia, var det likevel overfylt og ved å bruke krigsfangene til arbeidskraft i Norge hadde tyskerne en løsning på problemene.⁴⁶

De jugoslaviske krigsfangene i Norge ble fordelt på leirer tilknyttet arbeidsplassene hvor de skulle arbeide. Totalt var de jugoslaviske krigsfangene plassert i 28 leirer i Norge, hvor de fleste befant seg i Nord-Norge.⁴⁷ De ble i hovedsak satt til å jobbe med riksvei 50 fra Trondheim til Kirkenes,⁴⁸ og Nordlandsbanen fra Mo i Rana og nordover. De første av de jugoslaviske fangene som ble sendt til Norge, som av mine fem utvalgte leirer gjaldt fangene som ble sendt til Osen og Korgen, hadde som nevnt ikke krigsfangestatus. De var av tyskerne betraktet som «kriminelle banditter» og på grunn av dette ble de underlagt tyske myndigheter og dermed SS sin kontroll.⁴⁹ Fra mars 1943 tilhørte fangene Wehrmahcts ansvarsområde, men Organisasjon Todt (OT) som hadde ansvaret for byggingen av jernbanen og riksveien, hadde fangene til sin fulle disposisjon. Når det var behov for fanger, ble fangene sendt fra krigsfangesystemet i Jugoslavia til Wehrmacht og OT i Norge som brukte fangene der det var behov.⁵⁰

1.3.3 Hvordan ble de jugoslaviske krigsfangene fraktet til leirene i Norge?

Det ble som nevnt bestemt at de jugoslaviske krigsfangene skulle brukes til vei- og jernbanebygging i Norge. Etter å ha blitt tatt til fange i Jugoslavia, de fleste for «partisanarbeid» mot tyskerne, ble jugoslavene satt i tyske fangeleirer, de aller fleste i Jugoslavia. Hvor lenge de satt der er vanskelig å vite konkret, da noen kanskje satt lengre enn andre. Men det vi vet er at andre verdenskrig startet i Jugoslavia 30. mars 1941, og da er det sannsynlig å tro at jugoslavene ble tatt til fange av tyskerne fra omtrent denne datoen og videre fremover. Da ble de sittende i fangeleir i Jugoslavia minimum frem til juni 1942 da de første krigsfangeleirene i Nord-Norge «åpnet».

⁴⁶ Thoresen, *Til Norge for å dø*, 13.

⁴⁷ Andersen, «Historie – Våre samband i 40 år». *Vennskapssambandet Norge – Vest-Balkan*. <https://njsamband.no/historie/>

⁴⁸ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 367.

⁴⁹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 368.

⁵⁰ Slottemo, *Malm, makt og mennesker*, 251.

Basert på det Jovanović skriver,⁵¹ kan vi forstå at det kom flere grupper med fanger på ulike tidspunkt og med ulike båter til Norge. Akkurat hvor mange transporter med jugoslaviske krigsfanger som kom til Norge, er vanskelig å tolke. Som Birgit Koch skriver, mener Jovanović at det kom seks transporter til Norge med jugoslaviske krigsfanger. Dette skriver Koch er vanskelig å få bekreftet gjennom tyske transportlistene, da forskjellige skrivemåter hos tyskerne gjør det vanskelig å tolke, og som kun gir oss konkrete bevis på fire fangetransporter mellom juni 1942 og september 1943.⁵² Men det vi kan anta, er at det var mellom fire og seks transporter.

Alle fangene kom med båt til Norge. I følge Jovanović kom første båt med jugoslaviske fanger til Bergen 13. juni 1942, og hadde 893 jugoslaviske krigsfanger ombord.⁵³ Derfra ble noen sendt videre til en leir i Karasjok, mens andre ble sendt til Botn-leiren på Rognan. Videre skriver han at det i løpet av 1942 og 1943 kom fem flere båttransporter til Norge med jugoslaviske krigsfanger. Vi vet at minst en av disse gikk til Trondheim, hvor fangene så ble fraktet med tog videre til Bjerka hvor de deretter måtte gå frem til Korgen-leiren.⁵⁴ De første fangene som kom til Osen-leiren, tok også dette samme toget som fangene som skulle til Korgen-leiren. Dette blir beskrevet av Jovanović i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, hvor han beskriver at de ombord på båten i Trondheim ble delt i to grupper, hvor gruppe en ble lastet i de fremste jernbanevognene, mens gruppe to ble lastet i de bakre vognene. På Elsfjord stasjon ble de bakre vognene løsnet av toget fordi gruppe to, med 396 fanger, skulle av her. Fremre del av toget, med gruppe en, kjørte videre til Bjerka stasjon.⁵⁵

Fangene som skulle til leirene på Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkelen kom også med båt til Norge, men de fleste var innom andre leirer i Nord-Norge før de kom til en av de tre leirene. Fangene i Krokstrand-leiren hadde først vært liten måned i Botn-leiren på Rognan, og ble fraktet med busser derfra og til Krokstrand-leiren, som var omtrent 7 mil.⁵⁶ Fangene i Bjellånes-leiren var de samme fangene som hadde vært i Krokstrand-leiren, og de ble fraktet fra Krokstrand-leiren til Bjellånes-leiren med lastebiler.⁵⁷ Fangene i Polarsirkel-leiren kom til leiren fra Pothus-leiren i Saltdal og ble fraktet derfra med lastebiler.⁵⁸

⁵¹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 11.

⁵² Koch, «De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945», 98.

⁵³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 25.

⁵⁴ Hirsti, *Partisanen* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1990), 67.

⁵⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 77.

⁵⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

⁵⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 188.

⁵⁸ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 170.

1.4 Begreper

Før vi begynner med gjennomgangen av de fem jugoslaviske krigsfangeleirene, skal vi definere noen begreper som vil bli mye brukt i oppgaven. Vi skal se på hva en krigsfange er, og hva en krigsfangeleir er. Vi skal også se på de fire organisasjonene SS, Wehrmacht, OT og Hirdvaktbataljonen, samt «blodveien» og Nordlandsbanen.

1.4.1 Krigsfanger

Å bruke fanger til få gjennomført arbeid var ikke noe nytt for tyskerne. Dette hadde de blant annet gjort under første verdenskrig, hvor de hadde 2,5 millioner krigsfanger som arbeidet for de, så de hadde antakeligvis opparbeidet seg erfaringer og tanker om hvordan de kunne bruke krigsfanger til nytte under andre verdenskrig. Å ta til fange mennesker kan sies å være en stor del av tyskernes «krigføring». Ikke bare med tanke på hvordan de tok til fange mennesker som de senere drepte i tilintetgjørelsesleirer som Auschwitz, men også hvordan krigsfangene ufrivillig «hjalp» tyskerne med å gjennomføre prosjekter i sine nye okkuperte og erobrede land. For eksempel i Polen, som var det første landet tyskerne okkuperte, ble et stort antall krigsfanger tatt, og satt til å arbeide med tyske prosjekter i Polen. Totalt ble 4,6 millioner krigsfanger og 10 millioner utenlandske arbeidere satt i arbeid for tyskernes prosjekter i de tysk-okkuperte landene.⁵⁹ Sovjetunionen og Jugoslavia var to land hvor tyskerne tok til fange mange millioner mennesker, og det var disse fangene som ble brukt til tvangsarbeid i Norge.

Som nevnt tidligere var ikke de jugoslaviske krigsfangene erklært krigsfanger, i motsetning til de sovjetiske og polske fangene. Jugoslavene var blitt arrestert av tyskerne for å være fiender av naziregimet og hadde fått «dødsdom». Når de ikke hadde krigsfangestatus, var de ikke beskyttet av Genèvekonvensjonen fra 1929.⁶⁰ Dette er den tredje Genèvekonvensjonen, og der står det hvilke rettigheter krigsfanger i en krig har rett til. Dette er blant annet at krigsfangene ikke skal tortureres og at de skal bli behandlet humant. Å ha deltatt i den væpnede konflikten skal de heller ikke bli straffet for mens de er krigsfanger. Ut over dette, har også fangene rett til mat, klær, et sted å bo, kontakt med familie, helsehjelp og pleie, og ettersyn.⁶¹ Dette er med andre ord rettigheter de jugoslaviske fangene ikke fikk før nesten ett år i fangenskap i de tyske leirene i Norge. På tross av at fangene «på papiret» ble krigsfanger, var dette rettigheter som ikke ble oppfylt av tyskerne, hverken overfor de jugoslaviske krigsfangene, eller noen av de andre øst-europeiske krigsfangene.⁶² De jugoslaviske krigsfangene ble etter erklæringen både

⁵⁹ Westlie, *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig* (Universitetet i Oslo, 2018), 88.

⁶⁰ Soleim og Hatlehol, «Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge», 247.

⁶¹ Røde Kors, «Hva er Genèvekonvensjonene?».

⁶² Evensen, «Krigsfangene i Rana», 87.

torturert og behandlet på langt fra humane måter. De fikk også lite mat, et dårlig sted å bo, dårlig helsehjelp og pleie, og ikke kontakt med familien. (I Korgen-leiren fikk de i november 1943 lov å skrive hjem,⁶³ men om brevene faktisk ble sendt og om de fikk motta brev er usikkert).

1.4.2 Krigsfangeleir, konsentrasjonsleir eller arbeidsleir?

Hvilke typer leirer var de fem leirene som vi skal se på i denne oppgaven? Begrepet konsentrasjonsleir knytter mange ofte til Tyskland og det vi kjenner til om leirene der, slik som for eksempel Auschwitz-leiren. I denne oppgaven bruker jeg begrepet «Krigsfangeleir», og derfor vil jeg definere om dette er det samme eller ei. I boka *Fangevoktere i konsentrasjonsleire* beskriver Nils Christie fem formål til konsentrasjonsleirene.⁶⁴ Det første formålet, og kanskje det de fleste forbinder med konsentrasjonsleir, er at leirene skulle tjene til nøytralisering og tilintetgjørelse av folkegrupper eller andre uønskede individer. Det andre er at leirene skulle ha en «allmennpreventiv virkning», som gikk ut på å skape skrekk hos befolkningen, både hos fangene i leiren, men også hos familien til fangene som levde i engstelse og uvitenhet. Det tredje formålet var at leirene hadde et økonomisk formål gjennom at de utgjorde mye av det økonomiske grunnlaget for SS-staten. Det kostet lite å «bevare» fangene og tilgangen på arbeidskraft var tilnærmet ubegrenset. Det fjerde formålet var at leirene var en utdanningsplattform for unge SS-folk, hvor de fikk lære hva SS og Nazi-Tyskland stod for. Det femte formålet var at leirene ga menneskemateriell til å gjennomføre legevitenskapelige eksperimenter.⁶⁵

Konsentrasjonsleirene ikke var et fengsel, selv om fangebegrepet brukes om menneskene i leirene på samme måte som man kan kalle mennesker i et fengsel for fanger. Dette gjelder spesielt hvis vi sammenligner leirene med norske fengsel. De som ble tatt til fange og sendt til konsentrasjonsleir fikk ikke noen form for rettssak eller domfellelse, og i leirene hadde de ingen juridiske rettigheter. De måtte forholde seg til ledelsen og vaktene i leirene, og hvis ledelsen eller vaktene utøvde mishandling, og i verste fall likvidering, på fangene skjedde det ingenting, fordi fangene hadde ingen rettigheter. Utover den nevnte rettsløsheten til fangene, var også tidsperspektivet noe fangene heller ikke hadde rettigheter til. De var satt i leirene på ubestemt tid og i uvisshet om sin skjebne. I tillegg var fangene også utsatt for ekstreme fysiske og psykiske lidelser, samt at dødsraten var høy. Leirene hadde også en helt egen form for organisering i leirene som var ulikt fengsler. Vaktene presset fangene hardt til

⁶³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 140.

⁶⁴ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 15.

⁶⁵ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 15-17.

arbeidsytelse hver dag og hele vaktssystemet var organisering på en autoritær måte. Fangene på sin side fikk et sterkt selvstyre innad i fangegruppen, for eksempel gjennom at de hadde en egen leder eller tillitsmann i tillegg til egne sjefer for hver brakke, for hvert arbeidslag, leirpolitiet, sykestue og kjøkken.⁶⁶

Basert på flere av Christies formål til en konsentrasjonsleir, passer de jugoslaviske krigsfangeleirene til å være konsentrasjonsleirer. Christie konkluderer med at disse leirene i Nord-Norge var like dårlige som de dårligste av konsentrasjonsleirene i Tyskland, og at det ikke finnes noen prinsipiell forskjell å peke på.⁶⁷ Likevel vil jeg påpeke at leirene i Norge hadde et spesifikt mål, og dette var å utføre planlagt arbeid. Leirene ble opprettet på grunn av planlagt arbeid, ikke for å utrydde mennesker (selv om tyskerne ikke brydde seg nevneverdig om noen døde). Dette stemmer forsåvidt delvis med Christies tredje formål, som handler om leirenes økonomiske formål, ved at det kostet lite å «bevare» fangene og tilgangen på arbeidskraft var tilnærmet ubegrenset, men likevel ikke helt. Det var heller ikke slik at det var både barn, kvinner og menn i fangeleirene i Norge. Det var kun menn, noe som også underbygger at de skulle arbeide ettersom mennene var sterkest og best egnet til fysisk arbeid (slik det var vanlig å tenke før). De jugoslaviske krigsfangene i leirene i Norge ble heller ikke gasset i hjel i leiren etter å ha vært i den i en liten periode, slik som i flere andre konsentrasjonsleirer hvor målet var utryddelse. På den andre siden kan det argumenteres for at tyskerne ikke brydde seg noe særlig hvis fangene døde i leirene i Norge, og i noen perioder drepte de mange fanger uten grunnlag, noe som kan minne om konsentrasjonsleirene. Derfor vil jeg si fangeleirene i Norge hadde flere trekk fra konsentrasjonsleirer/utryddelsesleirer, men at det ikke vil være helt riktig å definere det som dette.

Av andre begreper kunne arbeidsleir ha vært et aktuelt begrep istedenfor krigsfangeleir, da det stort sett var arbeid disse leirene dreide seg om. Men dette har jeg valgt å se bort fra da jeg synes dette begrepet høres for «snilt» ut, ettersom mange av fangene ble torturert og behandlet på måter langt fra humant i tillegg til å måtte arbeide. Thoresen på sin side, skriver at han mener er det ikke riktig å kalle disse leirene for krigsfangeleirer. Han skriver at fangene i Nord-Norge aldri hadde krigsfangestatus, og at mennene i leirene var sendt til Norge for å dø. Derfor trekker han frem begrepet konsentrasjonsleirer som mer passende, selv om han likevel påpeker at dette heller ikke er helt dekkende. For øvrig skriver Thoresen at det nevnte gjelder perioden fra juni 1942 til mars/april 1943, da leirene gikk fra å bli styrt av SS til

⁶⁶ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 17-19.

⁶⁷ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 60.

Wehrmacht.⁶⁸ I følge Jovanović skjedde denne styringsendringen fordi fangene ble erklært som krigsfanger,⁶⁹ noe som ikke kommer helt tydelig frem hos Thoresen. Selv om fangene ikke ble krigsfanger før mars 1943, omtaler krigsfangene seg selv som dette i fangelitteraturen, noe vi blant annet kan se i Jovanovićs bøker.^{70 71} I norsk litteratur jeg har sett på blir også begrepet krigsfangeleir og krigsfanger brukt av de fleste forfatterne, og derfor velger jeg å forholde meg til det.

1.4.3 Organisatorer i leirene

SS, Wehrmacht, OT og Hirdvaktbataljonen er de neste begrepene jeg vil ta for meg, og dette er fire ulike organisasjoner som deltok i styringen og driften av de jugoslaviske krigsfangeleirene, og som på ulike måter påvirket levekårene i leirene. Både SS, Wehrmacht og Hirdvaktbataljonen styrte, kontrollerte og hadde vakthold i leirene på ulike måter. Vi vil senere i oppgaven ta i bruk disse begrepene, særlig for å undersøke forskjeller og likheter i vaktholdet og torturen og hvordan dette påvirket levekårene til fangene.

SS er en forkortelse for det tyske ordet *Schutzstaffel*, og betyr beskyttelsesstab. I 1925 ble SS opprettet, og da med et mål om å være en vaktstyrke for Adolf Hitler og NSDAP (det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderparti). Hitler hadde opprinnelig en annen livgarde kalt «*Stoßtrupp Adolf Hitler*», men den var blitt forbudt etter det mislykkede statskuppet i 1923. Da SS ble dannet, var det med en tanke om at det skulle være en form for videreføring av den opprinnelige vaktstyrken, men den fikk ganske raskt flere typer avdelinger. For å være med i SS måtte man være Hitler-tro partiaktivister og særs dedikerte. Man måtte kunne sørge for sikkerheten under NSDAPs partiarrangementer, samt delta i partiets propaganda- og rekrutteringsarbeid.⁷²

Heinrich Himmler var en sentral og viktig person i SS. Han ble i 1929 utnevnt til *Reichsführer-SS* (Riksfører-SS), som vil si at han ble lederen av hele SS. Han hadde som mål å utvikle SS til å bli «(...) en eksklusiv og disiplinert eliteorganisasjon. Det han hadde i tankene, var en nasjonalsosialistisk avantgarde som skulle beskytte bevegelsen, dens idé og – i siste instans – hele den nordisk-germanske rase».⁷³ Himmler var også opptatt av at medlemmene skulle se på SS som en orden, på samme måte som ridderordener fra

⁶⁸ Thoresen, *Til Norge for å dø*, 15.

⁶⁹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 114-117.

⁷⁰ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*.

⁷¹ Jovanović, *Flukt til friheten*.

⁷² Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 28.

⁷³ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 28.

middelalderen og samuraier fra Japan.⁷⁴ Dette skulle bidra til at medlemmene ble mer sammensveiset. Og for å kunne sikre SS sin eksistens i fremtiden, var Himmler opptatt av at medlemmene betraktet seg selv som medlem av hele ordenen, ikke bare medlem av den avdeling vedkommende arbeidet innenfor. Himmler selv så på medlemmene av SS som «rasens redningsmenn», dvs. den edle nordisk-germanske rase.⁷⁵ Denne ideologien SS hadde, er sannsynligvis mye av grunnen til hvordan SS behandlet fangene. Sammenlignet med OT og Wehrmacht, var SS mer voldelige, ideologisk befestet og opptatt av rase. Som nevnt tidligere fikk SS ansvaret for driften av de første jugoslaviske fangeleirene, ettersom de jugoslaviske fangene ikke var krigsfanger og falt inn under tyske myndigheters ledelse og dermed også SS. Mannskapene som skulle kontrollere den interne ordenen inne i leiren, var erfarne tyske «leirfolk» beordret av Himmler selv. Av andre vaktjenester utenfor leirene, slik som patruljering rundt leiren og på arbeidsplassene ble det brukt tysk ordenspoliti som allerede var i Norge (mange av disse ble etter hvert erstattet av hirdvakter).⁷⁶

Hirdvaktbataljonen (Hirden) er den tredje «organisasjonen» vi skal se på, og denne bør ses i sammenheng med SS fordi den var «den største mannskapsressursen innen SS' innflytelsessfære», noe som vil si at SS ønsket å styrke påvirkningen og opplæringen av medlemmene i Hirden, slik at de kunne videreføre sine ideologier og vaktmetoder, samtidig som de kunne nyttiggjøre seg hirden til ulike gjøremål.⁷⁷ Hirden bestod av nordmenn, og ble opprettet våren 1942 som en del av NS' politiske tropper og for mange kjent som Vidkun Quislings livvakt.⁷⁸ Planen med hirdvaktbataljonen var å støtte og frigjøre tyske militære avdelinger ved å fylle vaktoppgaver innenfor Norges grenser, noe som krigsfangeleirene er et eksempel på. De som ble en del av mannskapet i hirdvaktbataljonen, var menn fra hirden som ikke kunne reise til Østfronten for å kjempe av forskjellige grunner. Det var alt fra «ordentlige gutter som til dels ikke var godkjent til fronttjeneste, til kriminelle forbrytere som hadde adskillige år innenfor murene bak seg.»⁷⁹ Men det ble også søkt etter mannskap i avisene, slik som i Moss Avis lørdag 12. september 1942, hvor de søkte etter menn til norsk vaktbataljon. I annonsen ble det for øvrig beskrevet at «Vaktbataljonen Norge er politisk nøytral», men likevel står det lengre opp i annonsen at de søker etter folk til å overvåke fanger

⁷⁴ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 28.

⁷⁵ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 29.

⁷⁶ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 368.

⁷⁷ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 369.

⁷⁸ Store norske leksikon, «Hirden», av Torgeir Ekerholt Sæveraas, 20.04.2023. <https://snl.no/Hirden>

⁷⁹ Thoresen, *Til Norge for å dø*, 40-41.

innenfor Norges grenser.⁸⁰ Dette vil nok mange, i hvert fall basert på det vi vet i dag, tolke som et politisk ståsted og som ikke lengre er nøytralt. I tillegg var som nevnt hirdvaktbataljonen tilknyttet NS, og selv om det er usikkert om alle som var rekruttert som mannskap var nazister, var de fleste sannsynligvis det da det ikke var en tvang å delta. Som nevnt tidligere var det SS sitt mål at store deler av det tyske ordenspolitiet skulle bli erstatter av hirdvakter, tilknyttet vaktoppgaver rett utenfor leiren og på arbeidsplassen.⁸¹ Christie har i sin bok gjort en sosiologisk undersøkelse av de norske fangevokterne i leirene. Uten å gå for mye inn i detaljer omkring dette, konkluderte han med at en del av de norske fangevokterne aktivt tok del i torturen og drapene av fangene, men så var det også en del i samme situasjon som ikke gjorde det samme.⁸² Det kommer også frem gjennom Jovanovićs beskrivelser, at flertallet av hirdvaktene var fæle, og oppførte seg minst like dårlig som de tyske vaktene.⁸³

Ved et søk hos nasjonalbiblioteket på «Vaktmannskaper for en norsk vaktbataljon» finner man en lignende søknadstekst som nevnt fra Moss Avis, gikk ut til en masse aviser rundt om i Norges land, og dette rundt midten av august 1942.⁸⁴ I flere av avisene sto annonsen flere dager på rad, og slik så den ut (i Nordlandsposten):

«**Vaktmannskaper søkes**».
 Nordlandsposten, tirsdag 18.
 august 1942, s. 2.
<https://www.nb.no/items/b2bdabc135d7d70743b090bee669cc06?page=1&searchText=%22vaktmannskaper%20s%C3%B8kes%20for%20en%20norsk%20vaktbataljon%22>

Vaktmannskaper søkes
 for en norsk vaktbataljon, som blir innsatt til bevoktning av fanger innen Norge. De som forplikter seg blir ikke innsatt i hærtjeneste, men er utelukkende forpliktet til sivil tjeneste. Foruten fritt losji, forpleining og bekledning får man godtgjort:

I. Grunnlønn pr. måned	kr. 150.00
II. Tjenestetillegg	< 75.00
III. Tillegg for gifte:	
a) gifte	< 90.00
b) skilte eller enkemenn med egen husstand:	< 90.00
IV. Barnetillegg	
for det første barnet	< 15.00
for det andre barnet	< 25.00
for det tredje barnet	< 35.00
for det fjerde barnet	< 45.00
for hvert av de øvrige barn	< 45.00
Disse satser gjelder for barn fra ett til seksten år.	
V. Fri legebehandling også for deres egne famillemedlemmer.	
VI. Fri sosialforsikring.	

Anmeldelser finner sted ved antagelseskontoret Oslo, Drammensveien 105.

⁸⁰ Moss Avis, «Norsk Vaktbataljon», 12.09.1942, 5.

<https://www.nb.no/items/11fb1828afea978d9e33285e911e8aa9?page=3&searchText=vaktbataljon>

⁸¹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 368.

⁸² Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 168.

⁸³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 97.

⁸⁴ Søk i NBs bokhylle på «Vaktmannskaper søkes for en norsk vaktbataljon»

<https://www.nb.no/search?q=%22vaktmannskaper%20s%C3%B8kes%20for%20en%20norsk%20vaktbataljon%22&mediatype=aviser&fromDate=19400101&toDate=19451231&counties=Nordland>

Omtrent 400 nordmenn meldte seg til tjeneste og ble en del av hirdvaktbataljonen. Våren 1943 ble hirdvaktbataljonen nedlagt og det var blitt godt kjent i Norge og verden hvilke brutaliteter bataljonen hadde deltatt i.⁸⁵ For denne oppgaven er hirdvaktbataljonen relevant ettersom de var til stede i to av de fem krigsfangeleirene: Osen-leiren og Korgen-leiren. De var med på å påvirke levekårene i de to leirene, og de fleste på en negativ måte. De var nordmenn på lag med fienden, og på samme måte som tyskerne tok de seg rettigheter til å torturere og å ta liv.

OT som er en forkortelse for «Organisasjon Todt», er den tredje organisasjonen som bidro i driften av leirene. Navnet Organisasjon Todt er byggeorganisasjon som dr.ing. Fritz Todt var leder for. Fritz Todt var en del av Hitlers nærmeste krets, og han var både den mest kjente ingeniøren i Det tredje riket og Hitlers «favorittingeniør».⁸⁶ I 1933 kom vant Hitler valget i Tyskland og han ønsket å gjennomføre en rekke omveltninger i landet, blant annet å bygge ut motorveinettet. Inspirert av hvordan Benito Mussolini hadde bygget en 130 kilometer lang motorvei i Italia, ønsket Hitler å gjøre det samme i Tyskland. I sitt eget parti hadde Hitler en mann som kunne mye om moderne veibygging, og dette var Fritz Todt. Hitler likte ideene Todt hadde om veibygging, og Todt ble ansatt som generalinspektør i veiselskapet «Reichsautobahn».⁸⁷ Dette var starten på Fritz Todts «reise» og utviklingen av OT. Da Tyskland okkuperte Norge, ble det også lagt planer om utvikling og bygging av infrastruktur og her fikk Todt videre innflytelse. Organisasjon Todt fikk, med Todt i spissen, ansvar for byggingen av jernbanen, riksveien og andre befestninger i Norge. For Nord-Norge gjaldt dette Nordlandsbanen og Riksvei 50. OT fikk også fangene til sin fulle disposisjon. Når det var behov for fanger, ble fangene sendt fra fangeleirer, blant annet fra Jugoslavia, til Wehrmacht og OT i Norge som brukte fangene der det var behov,⁸⁸ dog det var SS som styrte i Osen og Korgen. OT's oppgave var i hovedsak ansvaret for selve byggeprosessen, men vi ser også at de også var vakter i leirene, og i denne oppgavens tilfelle i Krokstrand- og Bjellånes-leirene.

Den siste organisasjonen vi skal se på, er Wehrmacht. Wehrmacht kan direkte oversettes til det norske ordet «vernemakt», og kort forklart var Wehrmacht den tyske hæren under andre verdenskrig. Under Hitlers styre var Wehrmacht den største krigførende hæren i tysk historie,

⁸⁵ Thoresen, *Til Norge for å dø*, 40-41.

⁸⁶ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 25.

⁸⁷ Nygaard, *Store drømmer og harde realiteter*, 171-172.

⁸⁸ Slottemo, *Malm, makt og mennesker*, 251.

og nesten 18 millioner menn tjenestegjorde i Wehrmacht. I 1934 hadde det vært 100 000 menn i den tyske hæren,⁸⁹ men med et mål om en stor hær ble det 16. mars 1935 innført allmenn verneplikt i Tyskland.⁹⁰ Før Hitler kom til makten 30. januar 1933 var allerede opprustningen av den tyske hæren begynt, men da han kom til makten var et av hovedfokusene utviklingen av Wehrmacht og dermed økte hæren raskt.⁹¹ Og da Tyskland angrep Norge 9. april 1940, var det med Wehrmacht i spissen. Wehrmacht hadde også en rolle i forbindelse med fangeleirene. Som nevnt var det SS som styrte i Osen og Korgen, mens OT styrte i Krokstrand og Bjellånes. I mars 1943 overtok Wehrmacht styringen i leirene etter SS. Det var fordi fangene ble erklært krigsfanger, og fordi tyskerne innså at fangene måtte få det bedre, fordi for mange døde og de hadde ikke uendelig med krigsfanger, slik de hadde trodd.⁹²

1.4.4 Blodveien

«Blodveien» er et begrep som brukes mye i sammenheng med krigsfangeleirene og arbeidet til krigsfangene i Nord-Norge. Begrepet skal symbolisere hvordan blod fra fangene har blitt spilt i byggingen av veien, som fangene bygde. De bygde riksvei 50, og det er med andre ord den som kalles «blodveien». Som Nikola Rokić skriver: « «Blodveien» ble en trafikkåre i landet. Blodveien er et «symbol», et sårt minne om serbere».⁹³

Det sies å være én konkret historie som er bakgrunnen til hvorfor fangene kalte veien for «blodveien», men jeg kommet over to ulike historier hvor begge menes å være bakgrunnen til navnet «blodveien». Kanskje er det slik at to ulike historier har skapt navnet «blodveien», noe som gjør at navnet passer enda bedre, etter som det er to historier hvor noe lignende skjer i begge historiene. Den ene historien lyder slik:

Her hørtes skritt av skjelvende ben På denne veien hørtes hammerslag mot stein, til hammeren falt ut av den magre hånden og mannen selv segnet om ved sitt verk, det verk han hadde bygd i all slags vær med bar overkropp – alle måtte arbeide avkledd til midjen – mens regn og sludd pisket den magre kroppen, og stokkeslagene falt av hjerteløse vaktmenn En fange som forsøkte å rømme, fikk brystet gjennomboret med pistolkuler. Han het Petar Kovačević, monarkist og var fra Beograd. «Han slepte seg døende bort til en stein og med sitt eget blod tegnet han et stort kors på den». Det var hans kors, hans eget «kors», da han ville dø i tro på Gud og kristendom. « Det var

⁸⁹ Knopp, *Hitlers soldater*, 7.

⁹⁰ Knopp, *Hitlers soldater*, 32.

⁹¹ Knopp, *Hitlers soldater*, 31.

⁹² Andersen, *Hitlers byggherrer*, (Bergen: Fagbokforlaget, 2021), 220.

⁹³ Rokić, *Jugoslavia mitt land* (Oslo: Frank Haakerud & Co, 1961), 154.

hans siste verk før han skiltes med de jordiske goder, i arbeide med å bygge vei i Norge. Med dette korset fikk «Blodveien» sitt navn, denne veien langt oppe i nord, ved sjøen i Saltdalen.⁹⁴

Denne historien blir fortalt av Nikola Rokić i boka *Jugoslavia mitt land*. Rokić var selv jugoslavisk krigsfange og han var en av de få som overlevde «blodveien». Den andre historien er hentet fra en kronikk publisert juni 2022 i Avisa Nordland. Den er skrevet av Ronald Nystad-Rusaanes, konservator ved Saltdal bygdetun og Blodveimuseet og den er noe annerledes. Den lyder som følger: «Strekningen mellom Rognan og grenda Langset skulle få navnet Blodveien. Da serbiske Milos Banjac ble skutt under arbeid på veien sommeren 1943, tegnet broren Marjan inn et kors av blod i bergveggen som kan sees den dag i dag».⁹⁵ Denne samme historien finner vi også under søknadsordet «Blodveien» på Store norske leksikon. Der blir det beskrevet at «Et stort antall fanger ble drept av tyskerne mens arbeidet pågikk, og da en av fangene ble skutt, malte hans bror et kors av blod på fjellveggen. Denne hendelsen skal være den umiddelbare årsaken til at veistrekningen fikk sitt navn».⁹⁶ Denne siste historien blir også beskrevet i NRK-serien «Det umulige landet», i episode 3 «Krig og fred» hvor historien til «blodveien» blir fortalt.⁹⁷ Noe som kan gjøre denne historien noe mer troverdig, er at også Jovanović nevner den i boka *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*.⁹⁸

Både historien til Rokić og historien som blir fortalt av Nystad-Rusaanes, SNL, NRK og Jovanović handler om at et kors blir malt av blod. Forskjellen er at det i Rokić sin historie er fangen selv som maler korset med sitt eget blod, mens det i den andre historien er broren til den skutte fangen som maler korset med den skutte fangens blod. I tillegg er det også forskjellige navn som blir nevnt i de to historien. Hvorfor det finnes to ulike historier er vanskelig å vite, men ettersom Rokić tilhørte tsjetnikene og ikke partisanene (Titos tilhengere), ønsket han kanskje å ha en annen historie enn resten? Dette blir dog bare spekulasjoner, og uansett hvilken historie som er mest riktig, beskriver som sagt begge historiene to lignende hendelser. Blodkorset vi nå har lest om i historiene, kan fortsatt ses den dag i dag langs gamle riksvei 50 mellom Rognan og Saksenvik, da det i ettertiden har blitt malt opp igjen med rød maling for å bevare det viktige symbolet.

⁹⁴ Rokić, *Jugoslavia mitt land*, 154-156.

⁹⁵ Nystad-Rusaanes, «Blodveien forteller oss hvordan det bak tragedien også kan finnes håp og fred».

⁹⁶ Store norske leksikon, s.v. «Blodveien», 04.04.2018. <https://snl.no/Blodveien>

⁹⁷ NRK, *Det umulige landet*. «Episode 3: Krig og fred».

⁹⁸ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 160.

Blodkorset à 2023. Bildet tatt av undertegnede 26.02.2023.

I utgangspunktet er det veien ved Rognan som kalles «blodveien», og det er som nevnt også derfra navnet dukket opp. Men flere bruker også begrepet om veistrekningen Elsfjord-Korgen (over Korgfjellet), hvor Korgen- og Osen-leirene lå. Dette kan vi blant annet se på nettsiden til Okstindan Natur- og kulturpark, ved under-overskriften «Blodveien over Korgfjellet» som reklamerer med historien til Korgen/Hemnes-området til turister.⁹⁹ At begrepet også brukes om denne strekningen, er med bakgrunn i at arbeidet og situasjonen til fangene her var veldig likt tilstandene i Rognan-område og i Botn-leiren. For øvrig kan også filmen «Blodveien» av Sigurd Evensmo, som kom ut i 1955 og som handlet om de jugoslaviske krigsfangene i Korgen og veiarbeidet de bedrev på riksvei 50 over Korgfjellet også være med på å bidra til at navnet ytterligere blir brukt for Elsfjord-Korgen-strekningen.¹⁰⁰ I tillegg kan vi også se at Rokić selv skriver at hans liv i fangenskap endte ved «blodveien» på Saltfjellet.¹⁰¹ Dette viser at han selv også brukte begrepet «blodveien» for mer enn bare «blodveien» i Botn/Rognan, og i dette tilfellet også for Saltfjellet. Jovanović bruker også begrepet «blodveien» som en betegnelse de jugoslaviske krigsfangenes arbeid, ettersom han har kalt en av bøkene sine *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*. Begrepet «blodveien» er med andre ord et sterkt og viktig begrep, som blir brukt for både riksvei 50 i Rognan-område, men også til strekningen over Korgfjellet. I denne oppgaven vil begrepet riksvei 50 stort sett brukes, i tillegg til at «blodveien» i noen tilfeller brukes i utdrag fra litteraturen.

⁹⁹ Okstindan Natur- og kulturpark, «Blodveien over Korgfjellet», Lest 23.03.2023.

<https://visitokstindan.com/blodveien/>

¹⁰⁰ Okstindan Natur- og kulturpark, «Blodveien over Korgfjellet», Lest 23.03.2023.

<https://visitokstindan.com/blodveien/>

¹⁰¹ Rokić, *Jugoslavia mitt land*, 7.

1.4.5 Nordlandsbanen

Utover å videreutvikle og utvide riksvei 50 gjennom Nord-Norge, var også byggingen av jernbanen en viktig del av tyskeres utbygging av infrastrukturen i Nord-Norge.

Jernbanearbeidet var, på lik linje med veibyggingen, en stor og omfattende prosess hvor mange fanger ble satt i arbeid. Det ser ut til at det var flest sovjetiske krigsfanger som arbeidet med utbyggingen av jernbanen, mens de jugoslaviske krigsfangene arbeidet med riksveien. Tyskerne ønsket å bygge jernbane langt nord i Norge, og det var ikke bare Nordlandsbanen. De ønsket å bygge Polarbanen, som skulle være en jernbane gjennom Norges tre nordligste fylker.¹⁰² I august 1940 ble det presentert en plan med en stor utbyggelse av jernbanelinjene i Norge, og i Nord-Norge var planen å føre Nordlandsbanen videre fra Mosjøen og aller helst opp til Kirkenes i Finnmark. Dette var også noe norske politikere tidligere hadde tenkt på, blant annet i 1915, men de kom frem til at det ville koste flere statsbudsjetter og ta ca. 20 år, og dette med et årlig mannskap på 10 000 menn. Likevel ble det bestemt i 1922 av Nordlandsbanen til Bodø skulle bygges, noe som ikke ble videre fulgt opp før i 1937, så ting tok tid i den norske politikken og alt avhengte av hva NSB fikk fra statsbudsjettet.¹⁰³ For tyskeres planer ble det etter hvert tydelig at å bygge en jernbane helt til Kirkenes ville ta lengre tid enn de hadde planlagt, og strekningen mellom Narvik og Kirkenes ble utsatt. Det nye hovedmålet ble å bygge jernbane fra Mo i Rana til Narvik.¹⁰⁴

¹⁰² Andersen, *Hitlers byggherrer*, 139.

¹⁰³ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 140.

¹⁰⁴ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 224-225.

2.0 Litteratur

I denne masteroppgaven har det blitt forskjellig litteratur. For å presentere litteraturen jeg har brukt mest i oppgaven, har jeg valgt å dele litteraturen inn i noen kategorier, for å enklere kunne sortere og forklare. Da har vi kategoriene fangelitteratur, forskningslitteratur, historiefremstillinger fra regionen samt bedrifts- og organisasjonslitteratur.

2.1 Fangelitteratur

Det har blitt brukt en god del fangelitteratur i oppgaven, ettersom det er skrevet en del av dette og dette er særs aktuelt for oppgaven fordi det er fangene selv om har vært i leirene og har opplevd selv hvordan dette har vært. Fangelitteraturen er den litteraturen som gir oss mest opplysninger og informasjon om leirene, hendelsene og situasjonene i leirene, men kanskje også den litteraturen som er mest «farget» av situasjonen fangene var i og deres politiske standpunkt. Cveja Jovanović har skrevet to bøker som jeg har brukt mye i oppgaven. Boka *Flukt til friheten* kom ut i Norge i 1985,¹⁰⁵ mens boka *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* kom ut i Norge i 1988. I bøkene har han skrevet ned sin egen fangehistorie, men også andre fangers historier. Jovanović ble partisan i Jugoslavia under andre verdenskrig i september 1941 og i mars 1942 var han en av de som ble tatt til fange. Han ble sendt av gårde til Bergen i juni 1942 med den første transporten av deporterte jugoslavere. Jovanović var innom flere fangeleirer: Karasjok fra juli til desember 1942, Osen fra januar til april 1943, Korgen fra april 1943 til mai 1944, Pothus (i Saltdal) fra mai til august 1944 og til slutt Polarsirkelen fra august 1944 til mai 1945. Han var opprinnelig utdannet lærer og under tiden han jobbet som lærer var opptatt av skriving, og skrev både fortellinger og barnerim.¹⁰⁶ Etter krigen skrev Jovanović flere bøker, dikt og artikler om tiden i Norge, med egne erfaringer og opplevelser, men også andres erfaringer og opplevelser. Det virker som at han likte godt å skrive, og kanskje det derfor også lå naturlig for han å skrive ned historiene til de jugoslaviske krigsfangene.

Jovanović skriver at de to bøkene er skrevet for å bidra i kampen mot glemsel og forgjengelighet. Han ønsker å belyse de jugoslaviske krigsfangenes historie, men også vennskapet mellom jugoslaver og nordmenn samt hjelpen nordmenn ga til de jugoslaviske krigsfangene.¹⁰⁷ ¹⁰⁸ Boka *Flukt til friheten* handler hovedsakelig om hvordan de jugoslaviske krigsfangene klarte å flykte fra leirene i Norge, og hvordan nordmenn hjalp de på flukten. I boka skrives fortellingene til krigsfangene, stort sett «fortalt» av krigsfangene selv, og stadig

¹⁰⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*.

¹⁰⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, Forfatterintroduksjon.

¹⁰⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 9.

¹⁰⁸ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 7.

dukker det opp nordmenn som forteller «sin side» av hendelsen til den aktuelle fortellingen. Jovanović skriver «introen» til fangens fortelling, før vi deretter får høre fangen selv berette om sin egen fortelling, og underveis er det nordmenn som kommenterer fortellingen med det de vet fra norsk side. I hans andre bok *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, får vi et større innblikk i hvordan det var å leve i leirene med boforholdene og hverdagslivet.

Av annen fangelitteratur har jeg sett på Nikola Rokić, som har skrevet boka *Jugoslavia mitt land* (1961). Rokić skriver om sin opplevelse av å være fange. Det som er spesielt med Rokić, sammenlignet med Jovanović, er at Rokić hadde et annet politisk ståsted enn Jovanović og de fleste andre fangene. Som Rokić selv skriver når han snakker om Jugoslavias historie i forordet til boken sin «Med titoismen er mitt land og mitt serbiske folk igjen lagt i lenker. Tragedien fortsetter...».¹⁰⁹ Rokić tilhørte tsjetnikene, mens Jovanović og mange andre tilhørte partisangruppen til General Tito.¹¹⁰ Boka *Partisanen* (1990) av Reidar Hirsti, hvor han har skrevet ned livshistorien til Marinković, har også bidratt med et bredere perspektiv. Marinković var en av fangene som rømte fra Korgen-leiren kort tid etter at de kom dit. og i boka får vi vite hvordan Marinković ble tatt til fange i Jugoslavia, hvordan det var i fangeleirene i Jugoslavia, reisen til Norge og hvordan han hadde det i fangeleiren i Korgen. Marinković var partisan i Jugoslavia. Han hadde både serbisk og montenegrinsk etnisitet og kom fra en slekt som hadde kriget og kjempet mot folk som forsøkte å ta landet deres.¹¹¹ Denne boka gir oss en viss forståelse av hvordan Marinković, men også andre jugoslaviske krigsfanger, hadde det i fangeleirene de var, og særlig i fangeleirene før de kom til Norge, noe jeg også vil diskutere i denne oppgaven. Av andre forfattere vil jeg nevne Ostoja Kovačević med *En times frihet* (1959) og Ljubo Mladenović med *Beisfjordtragedien* (1989). Knut Flovik Thoresen har også skrevet litteratur lignende fangelitteratur med boka *Til Norge for å dø: serberfangene i nazistenes dødsleirer i Nord-Norge*. Til forskjell fra den andre fangelitteraturen, var ikke han fange selv, men han har basert sin bok på boka til Nikola Rokić. Her får man en noe mer nøytral fangelitteratur, ettersom ikke er en fange selv som skriver den. I tillegg kom Thoresens bok ut i 2013, sammenlignet med Rokić' bok som kom ut i 1961.

Fangelitteraturen, utover bøkene til Jovanović, har blitt brukt som et supplement til Jovanovićs fremstillinger, ettersom det gir oss flere historier som vi kan bruke for å sette sammen en generell oppfatning av livet i fangeleirene, og som er positivt for det kildekritiske

¹⁰⁹ Rokić, *Jugoslavia mitt land*, 7.

¹¹⁰ Thoresen, *Til Norge for å dø*, 43.

¹¹¹ Hirsti, *Partisanen*, 11.

aspektet. Generelt i fangelitteraturen finnes det en jugoslavisk fremstilling som man bør være klar over. Vi kan nesten si at den jugoslaviske fremstillingen er en egen sjanger som er utpreget patriotisk. Det er kanskje ikke så rart at vi kan se at fangelitteraturen er preget av en jugoslavisk, patriotisk «stemme». Fangene var politiske fanger og de fleste hadde sterke meninger knyttet til politikken, og var uenig i nazismens ideologi og tanker. Sammenlignet med annen litteratur er fangelitteraturen kilder, da vi får presentert historiene fra fangene selv, eller gjennom intervju som er gjort med fangene. Dette gir oss et annet perspektiv ettersom fangene selv opplevde grusomhetene til tyskerne på kroppen på en helt annen måte enn «folk flest», noe som også kan bidra til å farge teksten deres.

2.2 *Forskningslitteratur*

Nils Christie har skrevet boka *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, som jeg har nevnt litt tidligere i oppgaven.. Boka er en type forskningslitteratur og Christie har skrevet boka med bakgrunn i sin opprinnelige sosiologiske undersøkelse av norske fangevoktere i de såkalte «serberleirene» Nord-Norge i 1942-43.¹¹² Han kom opprinnelig ut med avhandlingen i 1952, men den var ikke tilgjengelig for alle å kunne lese da. Men i 1971 ga han ut avhandlingen i bokform, hvor også noe har blitt forenklet slik at det skulle være enklere for folk flest å forstå.¹¹³ Problemstillingen Christie tok utgangspunkt i, var:

Kunne det ikke tenkes at det fantes og/eller finnes visse forskjeller i fangevokternes oppfatning av fangene de passet på? Kunne vi kanskje forstå litt mere av fenomenet konsentrasjonsleire, hvis vi først så på disse leirene gjennom fangenes og nøytrale iakttares øyne, dernest gjennom de gode fangevokternes øyne, og så endelig gjennom de «dårlige» fangevokternes øyne?¹¹⁴

Som sagt undersøkte han fangevokterne i «serberleirene». Serberleirene var et begrep som ble brukt de jugoslaviske krigsfangeleirene, så det var med andre ord ikke bare serbere som var der. Som Christie skriver, så er begrepet «serberleire» tatt i bruk fordi leirene for de jugoslaviske fangene var mest kjent under denne betegnelsen.¹¹⁵

En annen type vitenskapelig litteratur som jeg har sett nærmere på og som har vært interessant for oppgaven, er Birgit Kochs hovedoppgave i historie «De sovjetiske, polske og jugoslaviske

¹¹² Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 3.

¹¹³ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 9-10.

¹¹⁴ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 14.

¹¹⁵ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 13.

krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945».¹¹⁶ Hovedoppgaven er interessant fordi, som Koch skriver, er den noe av det første vitenskapelige som er skrevet om fangene, sett bort fra Nils Christies utgivelse. Koch har selv brukt Jovanovićs *Flukt til friheten*, men skriver også at hun ikke anser den som en vitenskapelig bok da Jovanović ikke har noen referanser og i tillegg bruker kopier av tyske kilder og gjengir de i boka.¹¹⁷ I boka er hovedfokuset til Koch på de sovjetiske krigsfangene, og hun vier kun noen sider til de jugoslaviske krigsfangene. Likevel, det hun skriver om de jugoslaviske krigsfangene og leirene, er både relevant, viktig og aktuelt for denne oppgaven. Det stemmer godt overens med annen litteratur og gir oss et bredere perspektiv på situasjonen til de jugoslaviske krigsfangene.

Jeg har også støttet meg på litteraturen skrevet av Marianne Neerland Soleim. Hun har skrevet to kapitler i to av bøkene i bokserien *Andre verdenskrig i Nord*. Det ene kapitlet er i *Bind 1: Overfall og okkupasjon*, hvor hun skrevet kapitlet «Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge» sammen Gunnar D. Hatlehol.¹¹⁸ Det andre kapitlet har hun skrevet alene og dette er «Befolkningene og fangene» i *Bind 2: en annerledes hverdag*.¹¹⁹ Bokserien *Andre verdenskrig i nord* er av nyere litteratur da bøkene kom ut i 2022, og dette er litteratur som dekker store deler av den norske okkupasjonshistorien i Nord-Norge. Det er tydelig at denne litteraturen har satt av større plass til historien om krigsfangene i Norge, sammenlignet med tidligere litteratur og derfor er et godt tilskudd til denne oppgaven.

2.3 Historiefremstillinger fra regionen

Utover fangenes egne litteratur, har det vært viktig for meg å kunne bruke litteratur som har blitt skrevet i ettertiden og som kan gi en form for «norsk perspektiv» på de samme situasjonene som fangene har opplevd, som er noe mer objektivt enn fangelitteraturen og som gjerne er lokal litteratur. Her finner vi heftet *Krigsfangeleiren i Korgen* som er skrevet av læreren Jan Gaute Buvik etter forespørsel fra skolesjef i Hemnes kommune, Inge Brox. Heftet kom ut i 1985, og ble utgitt av Hemnes skolestyrekontor med støtte fra Skoledirektøren i Nordland.¹²⁰ Heftet ble laget som et viktig bidrag til undervisningsstoff tilknyttet lokalhistorien i Hemnes- og Korgen-området, men også som et bidrag til å ta vare på minnene om den lokale krigshistorien og minnene om de jugoslaviske krigsfangene.¹²¹ Heftet er laget i flere deler, hvor hver del er tilpasset ulike aldrer. En del er til 1.-3. klassinger, som er ganske

¹¹⁶ Koch, «De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945».

¹¹⁷ Koch, «De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945», 98.

¹¹⁸ Soleim og Hatlehol, «Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge».

¹¹⁹ Soleim, «Befolkningen og fangene» (Stamsund: Orkana Akademisk, 2022).

¹²⁰ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 1.

¹²¹ Inge Brox, forord, i Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 5.

enkel og kort, men neste del er litt mer utdypende og informerende, og er tilpasset 4.- 6. klassinger. Siste del kan kalles hoveddelen, og inneholder all informasjon som er nedskrevet. Denne er ment for ungdomsskolen, men er også passende å bruke både for lærere, men også andre som har historisk interesse for temaet. Buvik skriver at man ikke kan si at framstillinga er fullstendig historisk holdbar, da arbeidet ikke er utført med nok kunnskap til å tilsi det.¹²² Men jeg anser den er likevel særs aktuell og relevant ettersom Buvik er en lokalmann og lærer fra området, og som gjør at han kjenner til både området og lokale historier, samt har bedre tilgang på disse enn «fremmede» personer. Han har også skaffet seg informasjon og opplysninger fra skrevne kilder, både offentlige og private, men også gjennom muntlige intervju. Han skriver at han har valgt å gi mest rom til to krigsfanger som var i Korgen-leiren selv, og brukt deres fremstilling som hovedkilde til både info om leirene, fangenes bakgrunn, leiren, behandling, organisasjon, flukter og kontakt med lokalbefolkningen.¹²³ Sammenlignet med Jovanovićs bøker, som jeg også har brukt som litteratur i denne masteravhandlingen, hvor det meste også er basert på intervju av krigsfangene, kan dette heftet Buvik skriver kanskje ha en litt annen innfallsvinkel med et bredere perspektiv enn fangelitteraturen, ettersom det er en lokal, norsk forfatter som prøver å få frem et mer lokalhistorisk perspektiv.

To forfattere som har skrevet særskilt lokallitteratur er Tor Jacobsen og Hilde Gunn Slottemo. Jacobsen er en forfatter fra Rana som har skrevet boka *Slaveanlegget* (1987), som særlig nevner de jugoslaviske krigsfangene på Krokstrand. Selv om hans bøker er skjønnlitteratur, er de likevel basert på sannheten da han har basert boka på ulike kilder, blant annet intervjuer med lokale folk fra Dunderlandsdalen og ansatte ved Nordlandsbanens anlegg under krigen, Riksarkiver, NSBs arkiver og de to personene Helge og Bjørg Røtvold.¹²⁴ Hilde Gunn Slottemo har skrevet boka *Malm, makt og mennesker* (2007), som er en bok som tar for seg Ranas historie fra 1890 til 2005. Slottemo skriver litt om krigsfanger i boka, hovedsakelig om de sovjetiske, men også litt om de jugoslaviske. Som hun skriver, så har hovedfokuset i boka vært Ranas historie fra 1945 til 2005, som kan forklare plassen krigsfangene har fått. Likevel er det viktig å påpeke at det hun skriver om de jugoslaviske krigsfangene er relevant og aktuelt.

En forfatter som Slottemo har brukt til sin litteratur, er Pål Evensen og hans artikkel «Krigsfangene i Rana» fra 1983. Han skriver at det etter krigen var lite fokus på krigsfangene

¹²² Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 6.

¹²³ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 6.

¹²⁴ Jacobsen, *Slaveanlegget* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1987), 148.

i litteraturen som ble skrevet om krigen i Norge, og trekker frem ulike eksempler fra både 1961 og 1983 hvor krigsfangene så vidt blir nevnt i historien. Når Evensen har sett på Rana og hvordan okkupasjonen har blitt behandlet i lokalhistorien, var det kun i bygdeboka at det var skrevet noe om andre verdenskrig i Rana og krigsfangene fikk omtrent en og en halv side av totalt 30 sider og derfor har nok Evensen ønsket å skrive mer om krigsfangene gjennom kapittelet i årboka, da historien til krigsfangene åpenbart ikke har blitt viet noe særlig fokus i lokalhistorien til Rana.¹²⁵

Mye av det Evensen skriver, er basert på muntlige kilder, og selv om mye viser seg å stemme overens med litteraturen jeg har sett nærmere på, er det også mye som ikke stemmer. Hva som er riktig av det Evensen skriver, kan i noen tilfeller være vanskelig å vite. Likevel vil jeg trekke frem noe av Evensen sier, da lokalhistorien som kommer frem her ikke har kommet tydelig frem i mye annet av litteraturen jeg har brukt. Evensen skriver at i Rana-området var det de sovjetiske krigsfangene som «dominerte», men at det også var jugoslaviske krigsfanger til stede. For jugoslavenes situasjon, trekker han særlig frem Polarsirkel-leiren, som han kaller «Lager Polarsirkel». Den beskriver han relativt likt slik som den blir beskrevet av Jovanović: at i 1944 ble nesten alle gjenlevende jugoslaviske krigsfanger i Nord-Norge samlet i den, noe som utgjorde omtrent 800 fanger. Han nevner ikke noe særlig til arbeid på jernbanen, men at det i hovedsak dreide seg om snømåking, noe som både stemmer og ikke stemmer med annen litteratur. Som nevnt tidligere i forbindelse med avgrensningen til problemstillingen, påpeker Evensen at de jugoslaviske krigsfangenes historie er spesiell og noe annet enn de sovjetiske krigsfangenes historie, og at det derfor er viktig å vie oppmerksomhet til den. Dette var blant annet basert på antall som døde. De jugoslaviske krigsfangene hadde en meget høy prosent dødelighet, mellom 68% og 76%, som Evensen sammenligner og sier var på høyde med flere av utryddelsesleirene vi kjenner til, som for eksempel Auschwitz-Birkenau.¹²⁶

Jugoslavene var tatt til fange som geriljasoldater, de fleste i partisanavdelingene under Tito eller som opposisjonelle og illegalt arbeidende motstandsfolk. Tyskerne anså den som kriminelle undermennsker. De ble behandlet deretter – i hendene på SS-avdelinger.¹²⁷

¹²⁵ Evensen, «Krigsfangene i Rana», 81.

¹²⁶ Evensen, «Krigsfanger i Rana», 83.

¹²⁷ Evensen, «Krigsfanger i Rana», 84.

Slik begrunner Evensen den manglende krigsfangestatusen til de jugoslaviske krigsfangene. Krigsfangestatusen var det som utgjorde hovedforskjellen mellom de sovjetiske og de jugoslaviske fangene.

2.4 Bedrifts- og organisasjonslitteratur

Jeg har også sett på to bøker som presenterer to bedriftshistorier, som jeg anser som essensielle for denne oppgaven, og dette er historiene til NSB og Statens Vegvesen. Ettersom de jugoslaviske krigsfangene kom til Norge for å arbeide på prosjektene Nordlandsbanen, som ble styrt av NSB, og riksvei 50, som ble styrt av Vegvesenet, så vil disse bøkene gi oss perspektiver på situasjonen ledende opp fangenes ankomst til Norge, men også hvordan disse bedriftene stilte seg til krigsfangesitasjonen. Boka *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig* (2018) av Bjørn Westlie, er et prosjekt hvor Westlie tar et oppgjør med NSB. Den andre boka er skrevet av Pål Nygaard og heter *Store drømmer og harde realiteter* (2014). Nygaard er opptatt av at Vegvesenets stilling i situasjonen hvor krigsfanger ble tatt i bruk, må behandles kritisk. I bøkene blir de aktuelle bedriftene kritisert for hvordan de handlet i forbindelse med tyskernes tanke om bruk av krigsfanger, samt at det blir kritisert hvordan bedriftene aksepterte bruken av krigsfanger når de så hvordan krigsfangene ble behandlet.

Av andre organisasjonshistorier, har Røde Kors' historie i boka *Med rett til å hjelpe*, av Eldrid Mageli (2014) vært aktuell. Denne litteraturen er aktuell ettersom Røde Kors hadde en viktig rolle under krigen som hjelpende hånd til mange av de som trengte det. I tillegg har også litteratur tilknyttet organisasjonene SS, Hirdvaktbataljonen, OT og Wehrmacht vært aktuell, og her har jeg særlig brukt Ketil Gjølme Andersen med boka *Hitlers byggherrer* (2021), Terje Emberland og Matthew Kott med boka *Himmlers Norge* (2012), Guido Knopp med *Hitlers soldater* (2012).

3.0 Metode og kildekritikk

For å kunne besvare problemstillingen i denne masteroppgaven har jeg benyttet meg av en metode hvor jeg har samlet relevant litteratur som er skrevet om emnet. Det vil si at jeg har forsøkt å samle det som finnes av litteratur om de jugoslaviske krigsfangene i de fem fangeleirene Osen, Korgen, Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkelen. Den litteraturen jeg har brukt mest i oppgaven presenterte jeg i forrige kapittel. I litteraturen har jeg forsøkt å finne fellestrekk i det som har blitt skrevet, samtidig som jeg har forsøkt å finne det som gir et bredere perspektiv på situasjonen. Når man skal forklare noe innenfor historievitenskapen, finnes det ulike måter å finne den riktige forklaringen eller det mest sannsynlige svaret.¹²⁸ I denne oppgaven har noe av målet vært å finne ut forskjeller i de fem krigsfangeleirene, og for å finne dette har jeg sammenlignet leirene i en større sammenfatning og gjennomgang. Da har jeg tatt utgangspunkt i å bruke systematiske sammenligninger, også kalt komparasjonsmetode, som Kjeldstadli anbefaler i boka *Fortida er ikke hva den en gang var*.¹²⁹ I en komparativ metode skal man helst sammenligne to ulike ting og lete etter likheter og ulikheter mellom de to. Da er det gjerne snakk om to ulike sosiale systemer, to ulike utviklingsforløp eller to ulike bedrifter.¹³⁰ I mitt tilfelle er det snakk om fem krigsfangeleirer, ikke to, men jeg mener at de likevel kan sammenlignes opp mot hverandre til en viss grad og jeg vil i denne oppgaven prøve å sammenligne i den grad det er mulig. I gjennomgangen vil jeg presentere de fem leirene hver for seg i rekkefølgen Osen, Korgen, Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkelen. Innenfor hver leir vil jeg ta for meg de fem punktene: *Overlevelsesrate, Relasjon til de lokale, Arbeidsforhold, Flukt til Sverige, Behandlingen og livet i fangeleiren*. De fem punktene vil gi et godt utgangspunkt som sammenligningsgrunnlag.

3.1 Kildekritiske utfordringer

Når man skriver en oppgave som dette, er det viktig å huske på det kildekritiske aspektet. Til å begynne med kan vi se på de to begrepene levninger og kilder. Som Knut Kjeldstadli skriver, så kan alt som overleveres fra fortida kalles for levninger. Begrepet kilder blir aktuelt når vi bruker levningene for å svare på spørsmål vi har. Når det kommer til å bruke kilder, må vi selv velge hvilke typer kilder vi vil anvende, basert på hva problemstillingen er ute etter å få svar på. Å være kildekritisk vil si at når man bruker kilder, så må man passe på å ikke forvri informasjonen kilden gir oss.¹³¹ Når man bruker litteraturen som en type kilde, må man

¹²⁸ Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var* (Oslo: Universitetsforlaget, 1999), 169.

¹²⁹ Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*, 263.

¹³⁰ Kjeldstadli, «Nytten av å sammenlikne», 437.

¹³¹ Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*, 169.

også være obs på at kilden kan gi forvridd informasjon ettersom den som har skrevet litteraturen ikke alltid klarer å være objektiv, samt at historien kan ha flere sannheter.

Mye av fangelitteraturen er førstehåndsberetninger, som gir oss et unikt innblikk i fangenes opplevelser. Dette er kilder, og de kan kategoriseres som minnelitteratur, eller muntlig litteratur. Det er personlige kilder hvor vi får høre «folks personlige erindringer egne opplevelser».¹³² Det som er spesielt med de muntlige kildene, er mulighetene og kvalitetene de gir. Vi får opplysninger og illustrasjoner av hendelser som ikke finnes i annen litteratur og som kun fangene kan gi oss ettersom det var de som opplevde hendelsen. Også til de muntlige kildene er det viktig å være kildekritisk, og det er særlig to utfordringer man bør være klar over. Den ene er at det i minnet kan være tilfeller av glemsel og feilerindring ettersom det er et minne som er fra tidligere tid, for eksempel flere år tidligere. For fangelitteraturen i denne oppgaven er dette aktuelt. Noe av litteraturen, slik som Rokić og Kovačević kom ut ganske raskt etter krigen, i henholdsvis 1961 og 1959. Jovanovićs bøker kom ut på 80-tallet og *Partisanen* av Marinković, v/Hirsti kom ut i 1990, noe som er en god del år senere, og for disse bøkene kan det være større tilfeller av glemsel. Dog kan det jo hende at flere av intervjuene gjort til bøkene er gjort tidligere, og ikke så lenge etter krigen. Og for Jovanovićs del så skrev han ned noe av sine egne erfaringer mens han var i leirene. Den andre utfordringen er at når de muntlige kildene blir kommunisert fra en person til en annen, kan de bli farget, både av intervjuer, informant og samspillet de imellom.¹³³ Det kan for eksempel være formulering av spørsmål, ofte hvis spørsmål er ledende, eller intervjuerens ideologi. Dette er også aktuelt for fangelitteraturen i oppgaven, både med tanke på fangenes politiske synspunkt, men også fangenes opplevelser fra leirene, som så vidt ble nevnt i forrige kapittel.

Dette bringer oss videre inn på en annen kildekritisk utfordring: de fleste av de jugoslaviske krigsfangene var politiske tilhengere av General Tito. Titoismen var en type nasjonalt preget kommunisme,¹³⁴ som etter andre verdenskrig ble innført i Jugoslavia.¹³⁵ Dette ser man også tydelig hvis man sammenligner litteraturen av Jovanović, som var partisan (tilhenger av Tito) og Rokić som var tsjetniker (monarkist). Her kan man se at de to forfatterne har ulike fremstillinger og skrivemåter, særlig av situasjonen i Jugoslavia og de har farget litteraturen på hver sin måte. Dette kan man også se i *Beisfjordtragedien*, hvor Mladenovićs beskrivelse

¹³² Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*, 192.

¹³³ Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*, 195-196.

¹³⁴ Store norske leksikon, s.v. «Titoisme», 19.12.2017. <https://snl.no/titoisme>

¹³⁵ Store norske leksikon, «Jugoslavias historie», av Svein Mønnesland, 14.12.2021. https://snl.no/Jugoslavias_historie

av kampen i Jugoslavia er særlig farget av hans politiske synspunkt. Noe annet man bør være kildekritisk til, er at flere av bøkene er oversatt til norsk, noe som kan skape endringer i innholdet i boka, slik som for eksempel boka *En times frihet* og *Jugoslavia mitt land*. Dette gjelder også, og er kanskje enda mer aktuelt, i boka *Partisanen*, hvor Hirsti som har fortolket og skrevet ned det en jugoslavisk fange forteller, hvor det i prosessen kan ha blitt språklige endringer og misforståelser.

For denne oppgaven har også noen kilder blitt utelukket av hensyn til tid og muligheter, noe som også kan være kildekritiske utfordringer, ettersom man ikke alltid vil kunne få med alle perspektiver. Jeg har blant annet ikke studert tyske kilder, av forskningsøkonomiske grunner. Jeg er student og har ikke økonomien til å reise til Tyskland for å finne aktuelle tyske kilder. Jeg har heller ikke kunnet intervju mennesker selv, for eksempel lokale nordmenn som hjalp krigsfangene, eller noen av de jugoslaviske krigsfangene, både av hensyn til tidsbruk, men mest av alt fordi de fleste har gått bort. Avisartikler har også blitt delvis utelukket. Jeg har tatt for meg noe som har stått i avisene om temaet, men av hensyn til oppgavens lengde samt tiden jeg har hatt til rådighet, har jeg bestemt meg for å hovedsakelig ha fokus på litteraturen som har blitt skrevet. I denne litteraturen har jeg primært forsøkt å lete etter litteratur for de jugoslaviske krigsfangene i min region, for å systematisere kunnskapene, noe som kan ha ført til at jeg har gått glipp av viktig litteratur tilknyttet andre krigsfangeleirer i Nord-Norge, som muligens kunne ha gitt meg viktig info.

4.0 En gjennomgang av de fem krigsfangeleirene

Videre vil jeg nå i en større gjennomgang presentere og sammenligne de fem leirene Osen, Korgen, Bjellånes, Krokstrand og Polarsirkelen, gjennom de fem punktene *Overlevelsesrate, Relasjon til de lokale, Arbeidsforholdene, Flukt til Sverige, Behandlingen og livet i leiren*. Dette vil indirekte gi oss svar på hvilke kunnskaper vi har om de jugoslaviske krigsfangeleirene og hva som påvirket levekårene, i tillegg til at leirene blir sammenlignet og forskjellene i leirene vil tydeliggjøres. Dette vil også tydeliggjøre om det var noen av leirene som var bedre eller verre enn andre, som forskningsspørsmål 1 spør etter. Det meste av informasjonen som blir brukt i denne gjennomgangen, er basert på en samlet uthentet info fra fangelitteraturen, som senere i oppgaven vil analyseres.

4.1 Osen-leiren

Osen-leiren, som ble opprettet 23. juni 1942 og som bestod frem til 19. juni 1943, var en av de første leirene som ble tatt i bruk. Den lå noen få kilometer øst for Osen ved Lille Luktvatn i Knutlia, og ca. 10 kilometer sør for jernbanestasjonen og den lille havna i Elsfjord.¹³⁶ Litt enklere forklart basert på dagens E6: Leiren lå rett på sørsida av Korgfjellet. Leiren var plassert her fordi fangene skulle arbeide på veianlegget Elsfjord-Korgen, som skulle bli den nye riksveien.

4.1.1 Overlevelsesrate

Til Osen-leiren kom det i flere omganger fanger fra andre fangeleirer, og derfor kan det være utfordrende å holde kontroll på hvor mange som døde og hvor mange som overlevde gjennom sitt opphold i leiren. Men vi vet at det særlig i det første halvåret i leiren var svært mange som ble drept. Slik det ser ut, var det til å begynne med 396 menn som ankom leiren i juni 1942 med sjøtransport fra Tyskland. I slutten av oktober var det bare 95 fanger igjen, da 298 var død og tre hadde rømt. Grunnen til at så mange var blitt drept, var blant annet en hendelse hvor en krigsfange i Korgen-leiren hadde rømt og i rømningsforsøket drept en tysk vakt, noe som gikk hardt utover fanger i mange leirer.¹³⁷ I Osen-leiren ble 20 jugoslaviske krigsfanger drept på grunn av dette.¹³⁸ Utover denne hendelsen, var det nok også en generell dårlig behandling av fangene med tortur, tilfeldige drap, matmangel og dårlig hygiene som førte til at så mange døde på så kort tid.

¹³⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 50.

¹³⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 65.

¹³⁸ Jovanović, *Flukt til friheten*, 68-69.

28. oktober 1942 kom det 82 fanger fra Beisfjord-leiren (Narvik). Ytterligere 109 fanger kom fra leiren i Karasjok 31. desember, men da var allerede gruppen med fanger fra Beisfjord-leiren halvert og den opprinnelige gruppen med fanger i Osen-leiren som i oktober var på 95 mann, var nå bare 48 mann. Ved starten av 1943 var i Osen-leiren totalt 207 fanger, som videre ble slått sammen med en gruppe fanger på 149 stykk fra Korgen-leiren 2. januar slik at det totalt var 356 krigsfanger i Osen-leiren.¹³⁹ Utover 1943 kan det se ut som ting forbedret seg litt da der ser ut som dødstallene sank. Dette kan ha noe å gjøre med at SS overlot de overlevende fangene i leiren til Wehrmacht på grunn av at fangene nå hadde fått status som krigsfanger. I april ble 166 fanger flyttet til Øysand sykeleir ved Trondheim grunnet sykdom. 19. juni ble de resterende 144 fangene som var igjen i Osen-leiren flyttet til Korgen-leiren. Totalt gjennom perioden hvor Wehrmacht hadde kontroll over leiren var det 15 som døde og 3 som ble skutt under rømningsforsøk. Dette var en betraktelig forskjell, hvis vi sammenligner med overlevelseshraten til den første gruppen med fanger som ankom leiren i juni 1942. Av de 396 som ankom da var 344 drept, enten ved å bli skutt eller at de døde grunnet utmattelse, sult, kulde eller sykdom. Det var kun 44 menn av den første gruppen fanger til Osen-leiren som fikk oppleve friheten igjen.¹⁴⁰

4.1.2 Relasjon til de lokale

Selv om Osen-leiren ikke lå ved et større tettsted, var det likevel bebyggelse i nærheten. Omtrent 80 meter fra leiren lå nærmeste hus, og der bodde Aksel Knutli. Han bodde i ei skråning bak leiren, og fra huset sitt kunne han se alt som skjedde i leiren. Ca. hundre meter fra leiren lå gården til Aksels sønn, Harald. Harald var en av de lokale som hadde mye kontakt med fangene da han var en av de som arbeidet med krigsfangene på veianlegget. Det bodde også andre nordmenn i Elsfjord, Knutli og Osen. Disse var nesten bare gode nordmenn, som vil si at de hjalp fangene og var til å stole på.¹⁴¹

De som rømte fra Osen-leiren, rømte alle i juli 1942. På flukten fikk de hjelp av lokale i området rundt leiren, som ga de både mat, klær og visste de veien til Sverige. Noen av nordmennene hjalp fangene deler av veien til Sverige, enten ved å følge de deler av stien, eller ved å ro de over innsjøer eller elver.

Et eksempel er fortellingen til en kvinne ved navn Laura Valåmo, hvor hun forteller om hvordan hun hjalp fangen Šefkija Jeleč.

¹³⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 60.

¹⁴⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 50-51.

¹⁴¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 50.

Laura Valåmo: Det var en lørdagskveld, den 10. juli, tror jeg. Ca. klokken åtte-halv ni kom en jugoslavisk flyktning hjem til oss. Han var middels høy, mørkudet og hadde mørke øyne, og var ikke så dårlig kledd. Jeg var alene hjemme, da min far, Aksel Valåmo, og onkel, Jacob-Emil Valåmo, var på tur til fjells, til setra. Etter at han hadde gått gjennom skogen, kom han til huset vårt på vestre side, men den vanlige inngangen var på østsiden. Jeg var ikke vant til at folk kom den veien, og da jeg hørte noen ta i døren, ble jeg redd og forskrekket. Flyktningen var da kommet inn i gangen, og jeg skjønnte at dette var en fange på flukt. Jeg fikk inntrykk av at han ble meget lei seg da han så hvor redd jeg var. Jeg bad han komme inn på kjøkkenet. Han sa ikke navnet sitt, og ikke spurte jeg heller. Jeg tenkte at han kom fra Osen-leiren i Elsfjord, hadde kommet seg til setra og oppholdt seg der en natt, da han hadde en blyant og et forkle som tilhørte min søster. Han hadde sikkert vært innom hytter eller setrer før, for i hagen, i en furulund, fant vi senere en veske med et åkle, en sølvskje og en duk... Det var godt at de kom seg inn på setrer og hytter, for der kunne de finne mat eller annet de hadde bruk for.

Han spurte meg om «Strasse Schweden» - veien til Sverige, og dette var det eneste jeg skjønnte. Jeg fant frem en geografi og viste ham hvor han var og hvordan han måtte gå for å komme til grensen til Sverige. Jeg tror han forstod dette godt. Jeg spurte om han ville være i skjul til det kom en mann som kunne ro han over elven. Det ville han ikke. Derimot godtok han at jeg fulgte ham over til naboen. Vi gikk da til Emil Svartvatn. Jeg spurte Emil om han ville ro en flyktning over elven, og det var han villig til. Emils hustru Helga gjorde i stand mat og hennes søster Jenny stelte klærne hans. Men jeg løp hjem etter nistemat til ham. Av Arthur Brendmo, Jennys mann, fikk han sko og en ryggsekk.¹⁴²

Det var stor hungersnød blant fangene i leiren. De fikk lite mat, og jobbet mye. De norske arbeiderne som arbeidet sammen med fangene på veianlegget forsøkte å hjelpe fangene så godt de kunne med litt mat. Langs veitraséen de arbeidet på gjemte nordmennene potet, fisk, litt brød og av til små flasker med tran under små steiner og bak busker. Nordmennene hadde også knapt med mat selv, men så nok selv at nøden var større i leiren enn hvordan de selv hadde det.¹⁴³

¹⁴² Jovanović, *Flukt til friheten*, 51-52.

¹⁴³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 83.

Det gode forholdet som var mellom fangene og de lokale kom også til uttrykk den dagen, 6. mars 1943, fangene ble erklært krigsfanger og Wehrmacht tok over kontrollen i leiren. Da skriver Jovanović:

Men nordmennene som arbeider sammen med oss – våre venner, de gleder seg over at vi ble anerkjent som krigsfanger, vi ser det. De smiler, de blunker, og på alle slags måter gir oss tegn på deres glede. Kjære, gode mennesker, våre ekte venner! Gid vi alle sammen ville overleve og oppleve friheten!¹⁴⁴

4.1.3 Arbeidsforholdene

I *Flukt til friheten* blir ikke arbeidsforholdene i Osen-leiren beskrevet noe særlig detaljert, annet enn at krigsfangene arbeidet på veianlegget Elsfjord-Korgen (som i dag er E6). På anlegget arbeidet også nordmenn, og Harald Knutli var en av seks norske formenn som arbeidet der.¹⁴⁵ I *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* blir noe av arbeidet og arbeidsforholdene i de første dagene i leiren beskrevet slik:

I disse første dager kom tyske «Schutz-politimenn» og norske hirdvaktposter. Vi ble delt ut på arbeidsgrupper og – straks begynte arbeid på veianlegget. Arbeidet utføres av Todt-mannskapp, og nordmenn arbeider sammen med oss som formenn og var ansvarlig for dynamitt og alt annet i forbindelse med minering. Vaktposter var norske hirdvoktere, men «Schutz-politimenn» og ss-mannskap kontrollerer overalt. Med hensyn til mat bestemmer Todt-menn. [sic]¹⁴⁶

Etter en hendelse hvor en tysk vakt ble drept i Korgen-leiren, ble arbeidsforholdene verre for fangene, også i Osen-leiren. blant annet ble arbeidstida forlenget til elleve timer og de måtte arbeide i bar overkropp stort sett hvilket vær det var. I tillegg fikk de også mindre mat, noe som påvirket energien de hadde til å arbeide.¹⁴⁷

På arbeidet – blir vi fort trette. Det er kaldt og man må bevege seg, man må arbeide, men for oss alt er vanskelig. Vi måker snø fra veitraséen og borer stenblokker. Nordmannen, arbeidslederen, «mester» som vi kaller ham, fyller hullene med dynamitt, lager i stand lang lunte, viser til vokterne hvor vi må skjule oss, mens han blunker smilende til oss. Han er glad over at vi får hvile litt lengre mens han, langsomt og rolig, forbereder alt til sprengningen.

¹⁴⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 117.

¹⁴⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, 50.

¹⁴⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 78.

¹⁴⁷ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 80.

- Varsku heeer! – roper han og leter etter skjulested for seg selv, oftest nær oss for å kunne hviske til oss noe eller vise oss stedet hvor det står noe til oss: Ett stykke brød eller tørrfisk, eller småflasker med tran, eller aviser.¹⁴⁸

Arbeidssituasjonen virket fortsatt å være tøff i en beskrivelse fra januar 1943. Fangene arbeidet hele perioden i Osen-leiren med å lage riksvei 50 over Korgfjellet, og dette var et hardt fysisk arbeid. Fangene gjorde det tyngste arbeidet med å flytte stein og klargjorde til sprengning, mens det var de norske arbeidsmennene som hadde ansvaret for selve sprengingen.

4.1.4 Flukt til Sverige

Da de jugoslaviske krigsfangene rømte fra de tyske leirene i Norge, var målet å komme seg til Sverige for der var «friheten». Distansen fra Osen-leiren til Sverige var cirka 45 kilometer i luftlinje. Terrenget mot Sverige var bratt og med bar- og bjørkeskog. Det var også myrjord dekket med tynt gress, og som gjorde alle bevegelser for en eventuell rømning vanskelig. For fangene ville det være lettere å gå i dalene og langs skråninger, men der gikk som regel tyske patruljer.¹⁴⁹

Totalt var det 3 fanger som flyktet fra Osen-leiren til Sverige: Šefkija Jeleč, Bogoljub Stanković og Ivan Šuman. Jeleč, som vi så vidt så på tidligere, var den første som rømte. Han var også den første jugoslaven som rømte fra en fangeleir i Norge. Han rømte 6. juli 1942, som var 12 dager etter de hadde ankommet Osen-leiren. 19. juli 1942 ankom han sykehuset i Tärnaby.¹⁵⁰ Stanković var den andre som rømte fra Osen-leiren og han rømte 15 minutter etter Jeleč. Stanković kom til Sverige 17. juli, men han gikk feil og var i Sverige i tre dager før han gikk over til Norge igjen. Der var det like før han ble oppdaget av nazistene som hadde vaktstasjon i Umbukta før svenskegrensen. Men han kom seg unna og kom seg deretter trygt over til Sverige 22. juli 1942.¹⁵¹ Ut fra det som er skrevet, møttes ikke Jeleč og Stanković på turen, men de begge møtte Šuman, som var den tredje og siste rømlingen fra Osen-leiren. Han rømte 9. juli, som var tre dager etter de andre. På sin ferd over til Sverige var Šuman mye mer forsiktig og redd enn de to andre. Han unngikk i stor grad å møte folk og man vet derfor heller ikke like mye om hans ferd over til Sverige. Det vi vet er at Šuman møtte både Jeleč og Stanković på ferden sin på ulike tidspunkt og gikk sammen med de en liten stund, men at han senere stakk av fra de begge. Šuman var redd for mennesker, og stolte ikke engang på sine

¹⁴⁸ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 101.

¹⁴⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 50.

¹⁵⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 51-52.

¹⁵¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 52-58.

egne medfanger, men han klarte å nå friheten i Sverige uansett.¹⁵² Hvorfor Šuman ikke stolte på medfangene, kan muligens være fordi han tilhørte en annen politisk gruppe enn de to, men dette blir bare antakelser.

4.1.5 Behandlingen og livet i Osen-leiren

Både tyske og norske vaktposter begikk forbrytelser mot fangene, både på veianlegget og i leiren gjennom perioden Osen-leiren eksisterte. Basert på antall døde i perioden leiren fantes fra juni 1942 til juni 1943 var det verst for fangene i perioden hvor SS hadde kontrollen, selv om det også var ille under Wehrmahcts ledelse.¹⁵³ Da leiren var under SS sitt styre frem til mars 1943 var det en SS-major ved navn Hermann Dolp som var leirkommandant.¹⁵⁴

Vår kamerat Ljudevit Karas som kunne ganske godt tysk trådte ut av geledet og ba kommandanten, «herr major», om å få drikkevann for oss alle. Men han, Dolp, så på ham skjeløyd, svingte med sin stokk og begynte å slå ham som gal, også med spark, slik at Karas falt ned omgitt med blod. Derpå kom ss-mannskapet inn i stuene og slo og sparket oss alle. [sic]¹⁵⁵

Dette eksempelet på hvordan Dolp oppførte seg mot fangene, er fra samme dag som de første fangene ankom Osen-leiren i juni 1942. Senere på høsten da det var blitt minusgrader ute, ble fangene tvunget til å bade i en tynt islagt innsjø og deretter marsjere og synge ute i forfrossen tilstand. Dolp hadde også kontroller om nettene, og hvis det var noen som sov i truse eller sokker ble alle drevet ut i kulda og vinden hvor vaktene sto klar med pisker og stokker. Fangene måtte løpe tre runder rundt brakkene i springmarsj, og da de «endelig» fikk komme inn igjen, var soverommene luftet slik at det var veldig kaldt i rommene for de allerede forfrosne fangene. Denne formen for tortur som Dolp bedrev førte til at stadig flere ble syke og stadig flere døde.¹⁵⁶

Som nevnt i underkapittel 1.4.3 «Organisatorer i leirene», var det i tillegg til leirkommandant Dolp og hans SS-vakter, også tyske politimenn og norske hirdvakter som skulle vokte fangene. I følge Jovanović var både Dolps underordnede og de norske hirdvokterne redd for Dolp. Han kontrollerte veianlegget hver dag, og han skal blant annet ha skjelt ut de norske hirdvokterne, og oppfordret de til både å slå fangene og presse de til å arbeide helt til de

¹⁵² Jovanović, *Flukt til friheten*, 58-59.

¹⁵³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 50.

¹⁵⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 76.

¹⁵⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 77.

¹⁵⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 83.

døde.¹⁵⁷ Dog skriver Jovanović at noen av de norske hirdvokterne var verre enn de tyske SS-vaktene.¹⁵⁸ I mars 1943 overtok Wehrmacht og da ble tilstandene bedre i de tre siste månedene leiren eksisterte (til juni 1943).

Hvordan boforholdene var innad i leiren blir lite beskrevet i boka *Flukt til friheten*, men basert på beskrivelser fra nordmenn som hjalp fangene fra Osen-leiren i fluktforsøket over til Sverige, så kan vi forstå at de hadde hatt det fælt i leiren. Blant annet ble det beskrevet at flyktningen Šefkija Jeleč, som for øvrig rømte etter kun 12 dager i Osen-leiren, var utmattet og kunne nesten ikke stå på bena.¹⁵⁹ I *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* får vi vite mer om boforholdene. Jovanović bodde selv i Osen-leiren og beskriver at det i «soverommet» stod senger langs veggene både på høyre og venstre side. Sengene var i tre etasjer, og det var fordeler og ulemper uansett hvilken «etasje» man fikk sengen sin i. Den nederste senga i «1. etasje» lå i mørket, noe som kunne være en fordel, men det var også den senga som hadde det kaldest da den lå nærmest gulvet. Senga i «2. etasje» som var i brysthøyde, var den senga fangene helst ikke ville ha, da den var den mest synlige og dermed kunne vaktene se om man unnet seg litt søvn eller arbeidet med noe man ikke burde. Senga i «3. etasje» nærmest taket, og det som var positivt med denne senga var at man kunne sitte i den, og den varmest av de tre etasjene. Det som var negativt med denne var at man der oppe kjente det som ble beskrevet som «alle slags utdunstninger og utrivelige, kvalmende lukter» og i tillegg måtte man bruke krefter for å komme seg opp i den, noe fangene ikke hadde så mye av.¹⁶⁰ Dette som blir beskrevet her var etter all sannsynlighet likt for de fleste av de jugoslaviske krigsfangeleirene.

Jovanović skriver noe om hvordan matforholdene var i Osen-leiren. Han skriver at etter den 17. juli 1942 ble det forverrede tilstander, grunnet rømningen fra Korgen-leiren hvor en tysk vakt var blitt drept. I følge Jovanović ble det etter dette «ekte terror».¹⁶¹ Fangene, som hadde lite mat fra før av, fikk da enda mindre mat. Et brød var på deling på seks mann, og de som var syke fikk bare suppe. I tillegg til dette måtte alle arbeide, og arbeidstida ble forlenget til elleve timer. Uavhengig av vær måtte også alle arbeide i bar overkropp. Videre skriver Jovanović at flere ble forvirret av sulten og alt annet rundt, og en dag så han en kamerat som

¹⁵⁷ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 78.

¹⁵⁸ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 97.

¹⁵⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 51.

¹⁶⁰ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 76.

¹⁶¹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 79-80.

spiste på sin egne råtne skjorte.¹⁶² Mange hadde det vanskelig i leiren og var forvirrede og fortapte. De hadde lite mat i utgangspunktet, men likevel valgte enkelte for eksempel å selge maten sin for sigarettstumper.

Jovanović nevner også vitnebeskrivelsene til Harald Knutli i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, som også gir oss et bilde av hvordan de jugoslaviske krigsfangene hadde det:

Politimeddelelser nr. 3 av 1. februar 1946. Harald Knutli, gårdbruker:
«Gården min ligger ca. 200 m fra Osen fangeleir som var bevoktet av tyske ss-folk og norske vaktmannskaper. Jeg og fem andre norske arbeidere arbeidet på veianlegget Elsfjord-Korgen og hadde 20 serbere fra fangeleiren i vårt arbeidslag. Jeg var selv vitne til at de norske hirdmenn skjøt en fange... Jeg var selv vitne til at de norske vaktene banket fangene og truet disse med geværene. Dette hørte med til dagens orden... Veien fra veianlegget til fangeleiren går rett forbi huset mitt. Jeg så selv at fangene kom bærende med sine kamerater som var blitt slått slik at de ikke kunne gå. Jeg så også det som verre var. Det hendte ofte, ja, omtrent hver dag at fangene kom støttende og bærende på sine kamerater fra leiren og til arbeidsplassen. Jeg så selv fanger som var så utmattet av sult og pint på så barbariske måter at de ikke lenger kunne reise seg. De ble da sparket og tråkket på av vaktmannskapene med sine jernbeslåtte sko. Dette ble utført av så vel norske som tyske poster. Det siste torturmiddel som ble brukt mot fanger som ikke lenger var i stand til å gå ut av leirområdet var at de ble satt til å sage og hugge ved... Disse fangene hadde av pinsler fra sine voktere pådratt seg byller og sår, og måtte støttes ut til denne dødsplassen. De satt da her til livet ebbet ut. Dette har jeg selv sett og det er andre med meg. Fangene kom hit 23. juni 1942 og ble straks etter jagd ut i det kalde isvannet. Tyskerne tok båten min og rodde innimellom fangene og mishandlet dem i vannet.»¹⁶³

Som nevnt skjer det en endring i mars 1943 og Jovanović beskriver hvordan fangene opplevde overtakelsen fra SS til Wehrmacht. 27. februar 1943 kom Dolp inn i leiren med en Wehrmacht-offiser. Fangene ble fortalt at de skulle bli anerkjent som krigsfanger og skulle få lov til å skrive hjem med de hjemme, samt få pakker hjemmefra. Mange gråt og var glade for at de endelig var «tatt til fange» og anerkjent som krigsfanger, istedenfor å være «deporterte banditter» uten navn og nummer. Den nye leirkommandanten fra Wehrmacht uttalte at han

¹⁶² Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 80-82.

¹⁶³ Vitnebeskrivelse fra Harald Knutli sitert i Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 80.

aldri hadde sett slik utmattelse og så svake fanger tidligere, og han lovte at det skulle bli bedre mat og bedre hygieniske vilkår. De skulle også bli registrert ved den internasjonale Røde Kors-organisasjonen. Likevel uttalte han at arbeidet skulle videreføres og at det fortsatt skulle være god disiplin, både i leiren og på arbeidsplassen.¹⁶⁴ Selv om Wehrmacht hadde ankommet leiren, var det likevel noen dager videre under SS-styre før Wehrmacht tok ordentlig over. 6. mars kom den ordentlige overtakelsen og Dolp sa i raseri «Jeg reiser bort og beklager meget at så mange serber-banditter ble i live!»,¹⁶⁵ så det var tydelig at Dolp hadde mye imot jugoslavene og han var ikke redd for å vise det, noe som underbygger hvordan hans oppførsel mot fangene hadde vært.

19. juni 1943 ble de 144 fangene som var igjen i Osen-leiren overført til Korgen-leiren. I perioden fra de ble erklært som krigsfanger og frem til overføringen var livet bedre i leiren. Krigsfangene arbeidet «dårligere», dvs. de gjorde mindre innsats, uten at det ble lagt noe særlig merke til av Wehrmachtsoldatene, som ikke var så interesserte i arbeidet eller arbeidseffekten. Jovanović skriver at noen få av soldatene var «nesten farlige», og at de skrek, brølte og slo av og til. Men så lenge ingen rømte gikk det bra. Etter 19. juni, når fangene ble overført til Korgen-leiren ble ikke Osen-leiren brukt noe mer. Da var veiarbeidet ferdig på Osen-siden av Korgfjellet og det ble mer bruk for fangene i Korgen-leiren.¹⁶⁶

4.2 Korgen-leiren

Korgen-leiren lå ikke så langt unna Osen-leiren. De to leirene lå på hver sin side av Korgfjellet, som var fjellet fangene skulle bygge riksvei 50 over. Korgen-leiren lå i Korgen. Det var en liten bygd, som lå omtrent 18 kilometer nordøst for Osen og ca. 4 mil sør for Rana, ved elva Røssåga. Korgen-leiren lå ca. 2 kilometer fra tettbebyggelsen, på venstre side av elva. Den lå i starten av det nye veianlegget mot Osen og Elsfjord. Denne leiren sto ferdig samtidig som Osen-leiren, 23. juni 1942,¹⁶⁷ og den bestod til mai 1944. På neste side er det to oversiktstegninger av Korgen-leiren, tegnet av Arne Brendmo, basert på noen av fangenes beskrivelser.¹⁶⁸ *Oversiktstegning 1* gir oss en oversikt over hvilke hus og brakker som var hva, hvem de tilhørte og lignende. På *oversiktstegning 2*, ser vi at det var et høyt piggrådgerde rundt leiren, i tillegg til to høye vaktårn.

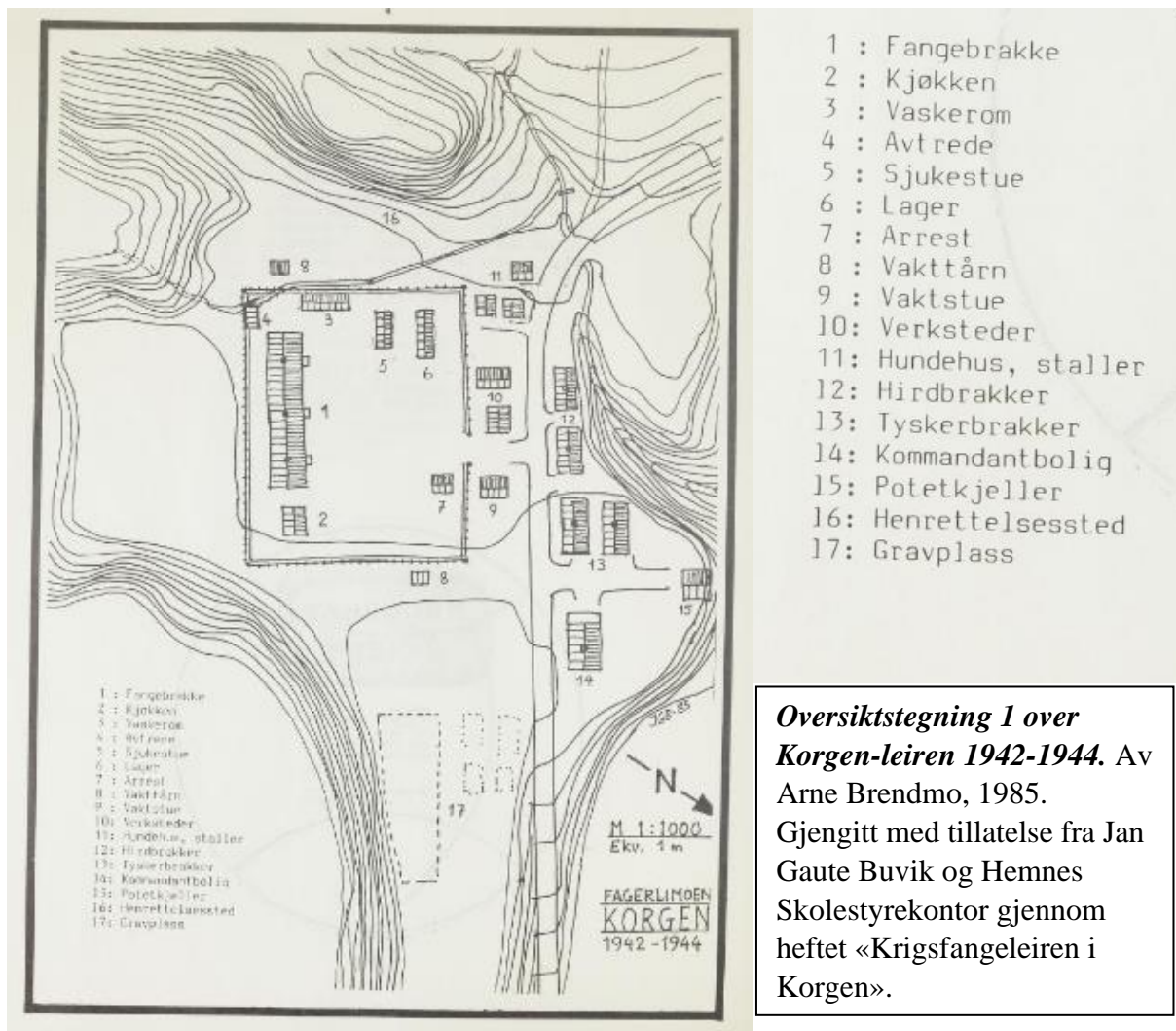
¹⁶⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 114.

¹⁶⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 115.

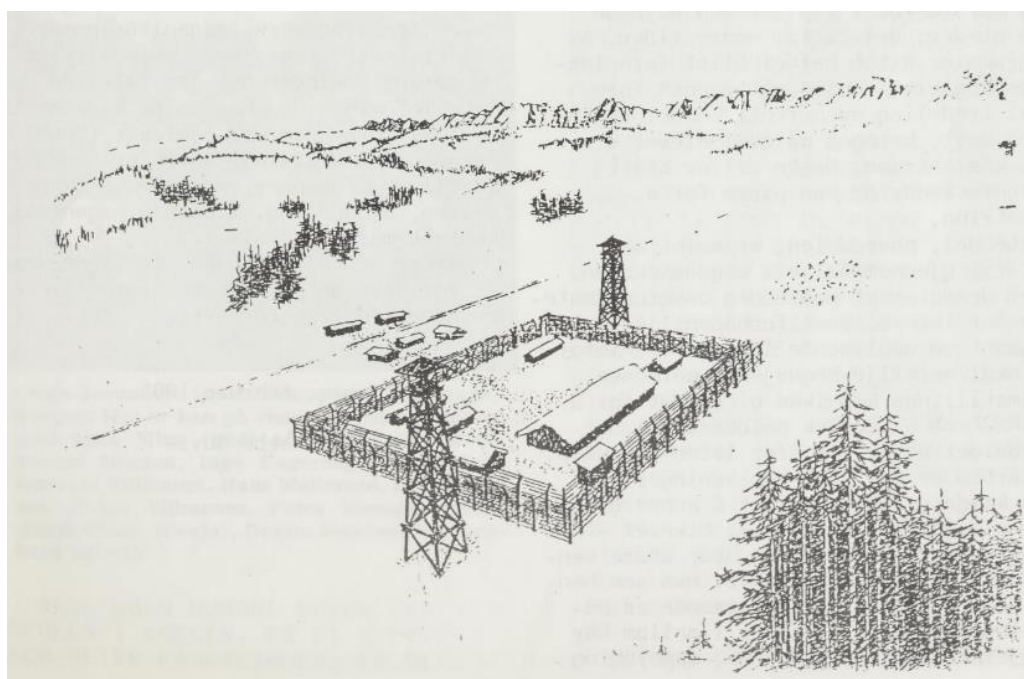
¹⁶⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 117-119.

¹⁶⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 60.

¹⁶⁸ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 4.

Oversiktstegning 1 over Korgen-leiren 1942-1944. Av Arne Brendmo, 1985. Gjengitt med tillatelse fra Jan Gaute Buvik og Hemnes Skolestyrekontor gjennom heftet «Krigsfangeleiren i Korgen».

Oversiktstegning 2 over Korgen-leiren 1942-1944. Av Arne Brendmo 1985. Gjengitt med tillatelse fra Jan Gaute Buvik og Hemnes Skolestyrekontor gjennom heftet «Krigsfangeleiren i Korgen».

I boka *Partisanen*, beskriver Blagoje Marinković v/Hirsti hvordan Korgen-leiren så ut i juni 1943, da han som en del av den første fangegruppa ankom Korgen-leiren:

Da de endelig nådde fram til leiren, så de at alt var tilrettelagt med tysk grundighet. Det sto ni lave brakker på ei stor slette – om lag to kilometer fra selve tettstedet Korgen. Alle brakkevinduene var dekket med solide jerngitre. Hele leirområdet var ringet inn med piggråd, som det sikkert var umulig å komme seg igjennom. Og utenfor piggrådsperringene var det også et minefelt, kunne en av de tyske soldatene fortelle Blagoje.

Over det hele raget to høye vakttårn med en truende mitraljøse på toppen. Og i et hjørne av leiren sto det et mindre hus for de ville og livsfarlige blodhundene, som var dressert til å ta strupetak på alle som forsøkte å rømme.¹⁶⁹

Som man forstår ut fra dette var det gjort ekstreme tiltak for å forhindre fangene i å rømme, og som Blagoje videre forteller, tenkte han da han så leiren at det var umulig å skulle rømme her. Denne måten som krigsfangeleiren i Korgen ble bygd på, kan sies å være en modell for de 10-12 andre jugoslaviske krigsfangeleirene i Trøndelag og Nord-Norge.¹⁷⁰ Det vil si at de fire andre leirene vi ser nærmere på i denne oppgaven, sannsynligvis var veldig likt utformet som Korgen-leiren.

4.2.1 Overlevelsesrate

396 jugoslaviske krigsfanger kom til leiren i juni 1942.¹⁷¹ Fangene ankom Trondheim med båt, før de ble plassert i store godsvogner på et tog som skulle ta de nordover. Toget kjørte til Bjerka, som lå ca. tre mil sør for Mo i Rana og omtrent en 13-14 km fra Korgen. Fra Bjerka måtte fangene gå den over mils lange marsjen til fangeleiren, langs en ujevn grusvei, en marsj som fangen Blagoje Marinković beskriver som «den tyngste marsjen i hele sitt liv». Mange av fangene var så svake, slitne og kraftløse at medfanger måtte leie og bære noen av dem, men alle klarte å komme frem med livet i behold.¹⁷² Etter hvert kom det flere fanger, i tillegg til at noen ble forflyttet eller rømte, og mange ble drept. Totalt var det ca. 775 krigsfanger innom Korgen-leiren i perioden den eksisterte. Da fangene forlot Korgen-leiren 6. mai 1944, var det 309 fanger som først ble flyttet til Pothus-leiren i Saltdal,¹⁷³ før de deretter havnet i Polarsirkel-leiren på Saltfjellet i august 1944. Korgen-leiren var veldig lik Osen-leiren, på

¹⁶⁹ Hirsti, *Partisanen*, 68.

¹⁷⁰ Hirsti, *Partisanen*, 68.

¹⁷¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 60.

¹⁷² Hirsti, *Partisanen*, 67.

¹⁷³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 60.

grunn av at det var SS og Dolp som styrte i begge leirene. Derfor var også dødstallene, særlig i perioden frem til mars 1943 da SS styrte, veldig høye (og like) i de to leirene. Da Wehrmacht overtok i mars 1943, var det 212 igjen av de 396 første fangene som ankom leiren. Med andre ord var nesten halvparten døde (3 hadde rømt). Etter Wehrmacht overtok minsket dødstallene betraktelig.¹⁷⁴

4.2.2 Relasjon til de lokale

Om fangene i Korgen-leiren hadde en bedre relasjon til de lokale enn fangene i Osen-leiren er usikkert, men i boka *Flukt til friheten* blir forholdet mellom fangene og lokalbefolkningen bedre beskrevet i forbindelse med Korgen-leiren enn Osen-leiren. Her står det om at lokalbefolkningen i Korgen var vennligsinnet overfor fangene i leiren og at flertallet av befolkningen var deltakende i motstandsbevegelsen, både uorganisert og organisert. Dermed var det også mange som hjalp fangene som forsøkte å flykte. Det var ikke bare fangene som forsøkte å flykte som fikk hjelp fra de lokale. Fangene i fangeleiren fikk også hjelp på flere måter. Det var alt fra å få litt mat eller klær, som for eksempel strømper eller hansker. Men også var aviser, nyheter og ordbøker ting fangene fikk smuglet inn i leiren. Gjennom å få ordbøker kunne de lære seg norsk. Av lokale som blir trukket frem i forbindelse med å hjelpe fangene med å få smuglet ting inn i Korgen-leiren, er formennene og oppsynsmannen Kristian Rugås på veianlegget.¹⁷⁵ Men også andre hjalp til, og dette kan vi se i dette utdraget fra boka *Flukt til friheten*:

Foruten mange som vil bli omtalt på de følgende sidene, må jeg få lov å nevne Benoni Monsen, Bernhard Storvik, Jacob og Gunnvald Villmånes, Einar Jonsen, Reidar Johansen, Harald Villmo, Jørgen Finnes og Ole Kalnes. Ved hjelp av Levi Jensen ble forbindelsen holdt med Peder Lyngstad, som var lærer i Korgen, og som ved sine elevers hjelp skaffet mat til fangene, og materiale til et kurs for analfabeter i leiren, så vel som nødvendige bøker og materiale til dem som ville lære seg norsk. Til fangene på arbeidsplasser langs veianlegget og til flyktninger gav følgende gode nordmenn hjelp: Laura og Bjarne Olsen, Einar Hansen, Håkon Heggmo, Bjarne Jonsen, Aslaug og Jacob Tømmermo og mange, mange andre.¹⁷⁶

I utdraget her kan vi se at navn nevnes og det blir beskrevet hvordan de hjalp fangene.

¹⁷⁴ Jovanović, *Flukt til friheten*, 60.

¹⁷⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, 61.

¹⁷⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 61.

I *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* skriver Jovanović at fangenes første møte med nordmennene gjorde sterkt inntrykk. De forstod at nordmennene var vennlige og at Norge var et land som var okkupert, men ikke «underkuet», og dette ga et mot til fangene.¹⁷⁷ En person som blir nevnt som en tydelig viktig og hjelpende figur for fangene i Korgen-leiren er «onkel» Kristian Rugås. Både Jovanović, men også Soleim trekker frem Kristian Rugås.¹⁷⁸ Han var som nevnt norsk oppsynsmann ved veianlegget og hadde derfor mye kontakt med fangene gjennom arbeidet. I *Flukt til friheten* fikk han et eget underkapittel i boka, som tyder på at dette var en mann som hadde betydde mye for fangene i Korgen-leiren. Han fikk kallenavnet «onkel» fordi han alltid hadde et lite ord, eller et lite blunk eller en liten gestikulasjon til alle fangene. Alle fangene hadde på sine egne måter oppfattet og tolket noe fra Rugås som de videre delte med andre fanger. Alle forstod at Rugås ville dem vel, og hans ord, blick og gestikulasjoner og smilende vesen var noe positivt for fangene. Det var noe som var med på å opprettholde humøret, styrket samhørigheten, noe som igjen bidro til å lette på vanskelighetene. Han ga fangene oppmuntrende ord og fortellinger, om for eksempel hvordan Tyskland snart var kaputt og tyskerne på vei mot tap, hvordan engelskmennene hadde fremgang i Afrika og hvordan det ellers stod til i krigens bilde:

- Onkel fortalte at det går bra på alle fronter.
- Onkel hvisket at Tyskland er kaputt.
- Onkel sa noe jeg ikke forstod, men han smilte.
- Dobro, dobro (= bra, bra), sa Onkel, og det betyr at tyskerne er ferdige, at de ikke kan holde ut stort lenger...¹⁷⁹

Måten Rugås var i kontakt med fangene på var som nevnt med små ord, blick og gestikulasjoner, men det var ikke bare det som var spesielt. Han hadde en væremåte som gjorde at de følte at han brydde seg, og han tok også kontakt på andre måter. Dette beskrives slik:

Langs veianlegget, fra gruppe til gruppe, går oppsynsmann Kristian Rugås, av deporterte kalt «Onkel». Han går langsomt, fra stein til stein, stanser og ser på, holder snadden, spytter av og til. På arbeidsplassen er han interessert i alt. Han kikker under minert fjell, ser på hull i stø-steinene, måler bredden til gjennomskjæret for anleggsveien. Han smiler underveis, blunker, mumler, sier et eller annet for seg selv,

¹⁷⁷ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 124.

¹⁷⁸ Soleim, «Befolkningen og fangene», 363.

¹⁷⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 62.

som om han vurderer det som er gjort... Under én stein stikker han en papirlapp, under en annen stein finner han et brev... Han undersøker steinrevner. Etterpå går han mot vaktposten, står litt, prater litt, men lytter helst og forsøker å høre hva de snakker om. Han lytter også når fangene snakker, får tak i blikk og bevegelser. Han forsøker å forstå bevegelsene til de radmagre slavene og det de sier høyt, eller hvisker på tysk eller – enkelte – på norsk. Han går videre til neste gruppe.¹⁸⁰

Rugås var en viktig lokal person for fangene, som hadde tilgang til fangene, samtidig som han hadde gode forbindelser i lokalsamfunnet. Fordi han hadde lett tilgang til fangene, kunne han hjelpe de og han hadde spesielle forbindelser til noen av fangene som gjorde det enklere å smugle inn diverse ting inn i fangeleiren.

Det kommer tydelig frem i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* at det var viktig for fangene i Korgen-leiren å ha kontakt med de lokale. Selv om det var strengt forbudt for de jugoslaviske krigsfangene å ha kommunikasjon og kontakt med de norske arbeidslederne, oppstod det likevel måter å kommunisere på. De jugoslaviske krigsfangene fikk materiell hjelp, men også moralsk hjelp fra nordmennene. Selv om det ikke var de store greiene, hadde det likevel stor betydning for fangene.

Det ble naturligvis aldri snakk om særlig store kvanta mat, utstyr, papir... de norske vennene kunne gi oss. Men vi visste at norsk sivilbefolkning var under sterkt press fra tyskerne, og at det de gav oss var av det lille de selv hadde. De delte matpakken med oss – vi kunne finne en beskjeden middag under en stein etter å ha fått et meget forsiktig signal, en skjult pekefinger... De benyttet enhver mulighet til å hjelpe oss. En gang fant vi hudretalls småflasker med tran som var plassert og skjult i terrenget der vi arbeidet. [sic]¹⁸¹

Ut fra det Jovanović skriver her, forstod fangene at nordmennene selv ikke hadde så mye og at de var under press fra tyskerne, og satte derfor ekstra stor pris det nordmennene gjorde. Kommunikasjonen og kontakten som var til stede, er noe de beskriver gjorde livet i leiren litt mindre uutholdelig.

4.2.3 Arbeidsforholdene

Når det kommer til arbeidsforhold i Korgen-leiren, vil jeg henvise til det som ble skrevet om Osen-leiren. Dette er fordi fangene i Korgen og Osen arbeidet med akkurat det samme,

¹⁸⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 61.

¹⁸¹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 123.

nemlig byggingen av riksvei 50, og den eneste forskjellen var at de arbeidet på to ulike steder på veistrekningen. Det var SS med Dolp i ledelsen som kontrollerte og styrte begge de to leirene, og på begge arbeidsplassene var det nordmenn som var arbeidsledere og styrte mye av selve arbeidet. Arbeidet var som nevnt et tungt fysisk arbeid og fangene ble hardt presset av SS. Samtidig fikk fangene hjelp fra nordmennene på arbeidsplassen, og for Korgen-leiren var særlig «onkel» Rugås trukket frem som en god hjelper.

Et eksempel fra arbeidsplassen tilknyttet Korgen-leiren, som viser hvor tøffe forholdene var for krigsfangene på arbeidsplassene, er skrevet i *Flukt til friheten*:

Søndag den 2. august 1942 befalte leirføreren, etter ordre fra kommandanten, SS-major Dolp, via leirens eldstre, Franjo Stukelj, å samle alle tidligere innskrevne «dovenpelsler», ca. tjue deporterte, for å merke dem med røde striper langs buksebenet. Disse røde stripene lignet på general-uniformenes striper, og de stakkers fangene ble av norske voktere og SS-bøddler kalt for «partisan-generaler». For de tjue som var merket, betød dette at fangevokterne skulle drive dem enda hardere på arbeidsplassen og skyte dem i fall «de har lyst». I løpet av august måned ble det skutt sju «partisan-generaler». [sic]¹⁸²

Ikke bare var mye av dette fysisk tortur, men også psykisk tortur både for de som ble merket med striper, men også for andre fanger som kunne være redd for at de ble neste til å bli merket.

4.2.4 Flukt til Sverige

Til svenskegrensa fra Korgen-leiren var det i luftlinje ca. 30 kilometer, så det var ca. 15 kilometer kortere å rømme fra Korgen-leiren enn fra Osen-leiren. Den største utfordringen ved en rømning fra Korgen-leiren, bortsett fra tyskerne, ville bli å krysse elva Røssåga. Terrenget fra Korgen-leiren og inn til Sverige var veldig likt som det var på Osen-fluktruta. Det var bar- og bjørkeskog, og terrenget var forholdsvis bratt.¹⁸³ Å flykte over til Sverige fra Korgen-leiren, skulle ikke være umulig oppgave. Det var ikke så langt til Sverige som det var ved noen av de andre leirene, og det var heller ikke et umulig terreng selv om det var bratt og utfordrende.

Fra Korgen-leiren flyktet flere av de jugoslaviske krigsfangene. Den ene flukten fikk også fatale konsekvenser for resten av fangene i Korgen-leiren, men også i andre leirer, som så vidt

¹⁸² Jovanović, *Flukt til friheten*, 72.

¹⁸³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 60-61.

nevnt i Osen-kapittelet. Denne aktuelle rømningen skjedde 16. juli 1942. Da hadde fangene vært i underkant av en måned i leiren og det var de to jugoslavene Vladislav Miler og Radovan Dimović som bestemte seg for å rømme. De hadde planlagt flukten og hadde tenkt å slå vakten i svime for å avvæpne han. De ønsket aldri å drepe vakten, fordi de visste at kameratene i leiren ville bli straffet hvis vakten ble drept. Etter krigen skrev Dimović en skriftlig rapport om flukten og om drapet på den tyske vakten, og det er denne rapporten som er benyttet i av Jovanović i *Flukt til friheten*,¹⁸⁴ hvor vi kan lese Dimovićs beskrivelse av hendelsen og flukten:

Vi gikk langs veianlegget og leverte kaffe til vaktpostene. På et sted hvor veien gjorde en stor sving, befalte politimannen som fulgte oss, å ta snarveien gjennom skogen. Et sted halvveis fikk vi lov til å hvile. Vi satte fra oss kaffekannen, og jeg spurte vaktposten om lov til å rulle meg en sigarett av avisepapir og noe tobakksrusk som jeg hadde i lommen. Mens jeg holdt på å rulle sigaretten, fortalte Miler meg at denne vaktposten ikke røykte, og vi hadde avtalt at jeg skulle be vaktposten om å tenne sigaretten for meg – for å komme nærmere ham...

Jeg forsøkte selv å tenne ved hjelp av et primitivt fyrstøy som bestod i et stykke jern, flintstein og tørr mose, i håp om at vaktposten ville komme nærmere for å se hvordan jeg kunne tenne meg en sigarett på en så gammeldags og primitiv måte.¹⁸⁵

Videre forteller han at vakten kom bort for å se, og da tok han tak i vakten og ropte til Miler at han måtte slå vakten i hodet med en stein. Men Miler ble sparket av vakten og falt, før han deretter tok vaktens bajonett og løp av gårde. Dimović ble alene med vakten og havnet i en slåsskamp med han. Dimović kom seg unna vakten og begynte å løpe, men ble plutselig skutt av tyskeren. Et skudd gjennom foten over høyre kne, og det andre i venstre skulderblad. Det tredje skuddet satte seg fast i pistolløpet, men tyskeren hadde tatt Dimović igjen. Det ble på nytt en slåsskamp, og Dimović klarte å rive tyskeren overende, for så å drepe han med en liten kniv som han i hemmelighet hadde laget av et stykke metall. Dimović tok tyskerens dokumenter, ammunisjon og våpen og løp av gårde.¹⁸⁶ Og slik skjedde altså rømningen hvor en tysk vakt ble drept. Videre var Miler og Dimović på flukt hver for seg, og fikk hjelp av lokale nordmenn på veien, både med mat og fluktrute. Dimović hadde fortsatt kulene i

¹⁸⁴ Jovanović, *Flukt til friheten*, 69.

¹⁸⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, 65.

¹⁸⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 65.

kroppen, men en av de fikk han hjelp til å få ut av nordmenn han møtte på flukten. Det var på den andre gården han kom til, Fjeldavli.

Olav Fjeldavli: En stor rømling kom ned til husene heime just som jeg så ned på Bleikvassli-vegen, der var det tyske vakter med hunder. Jeg skjønnte at de var på jakt etter denne fangen. Flyktningen fortalte meg, ved hjelp av hendene og litt tysk, at en tysker hadde skutt mot ham da han rømte, og at han hadde kuler i kroppen.

Ottar Fjeldavli: Jeg tok rømlingen med og loste ham med en gang gjennom skogen og over Fjeldavliskaret mot Bleikvatnet, og fulgte ham helt frem til Finneset.

Jørgen Finnes: Vi tok ut en av de to kulene han hadde i kroppen, forbandt sårene, gav ham mat, og han fikk overnatte hos oss. Neste dag rodde jeg fangen over vatnet og han fortsatte mot Skaret og Bessedør.¹⁸⁷

Den 19. juli 1942, tre dager etter at han rømte fra fangenskap, ble Dimović mottatt på sykehuset i Tärnaby,¹⁸⁸ omtrent 7 kilometer fra svenskegrensen. Miler kom seg også over til Sverige. De to jugoslaviske krigsfangene møtte aldri hverandre på veien, men begge fikk god hjelp av nordmenn til losing, mat og annet, og begge to kom seg velberget over til Sverige.¹⁸⁹

Det var en tredje jugoslavisk krigsfange som rømte fra Korgen-leiren i 1942. Dette var Novak Todorović. Han var en av de som 2. august 1942 ble merket med rød stripe langs buksebenet, som nevnt tidligere. Han var dermed ekstra utsatt for hardt arbeid og tortur, og han bestemte seg for å rømme og beskriver det slik:

Fredag den 14. august husker jeg... I middagspausen fikk alle lov til å sette seg, bare Stojan Petrović og jeg måtte arbeide – fylle trillebåren med jord og stein, kjøre, lesse av – og i full fart, i galopp. Stojan skjøv trillebåren foran meg. Da han kom nær vaktposten ble det skutt, og Stojan falt om. Vaktposten, en norsk legionær, befalte meg å få ham vekk fra stien og fortsette arbeidet. Så begynte han å lade geværet for å skyte på meg – det så jeg. I det øyeblikket bestemte jeg meg for å rømme, uansett hva som ville skje med meg. Plutselig kastet jeg trillebåren til side og sprang til motsatt side, over et meterhøyt piggtrådgjerde, nedover en skråning mot en fjellkløft, langs en bekk

¹⁸⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 66.

¹⁸⁸ Jovanović, *Flukt til friheten*, 67.

¹⁸⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 69-71.

og gjennom skogen. Vaktposten skjøt, men geværet sviktet. Før han fikk ladet på ny, var jeg alt inne i skogen. Forgjeves skjøt SS-bøddelen og quislingene etter meg.¹⁹⁰

Novak Todorović klarte å rømme og han fikk også hjelp av lokale nordmenn på veien mot Sverige. Han kom seg over til Sverige, sannsynligvis rundt 24. august.¹⁹¹ I 1942 var det totalt tre fanger som rømte. I året 1943, rømmer enda flere jugoslavere. Tre fanger rømmer i juli 1943, og tre rømmer i begynnelsen av september. Dette frustrerte tyskerne, og etter den siste rømningen i september når tyskerne begynner å uttrykke sin frustrasjon, rømmer enda tre fanger. Da blir resten av fangene i leirene straffet med arbeid uten pause i en måned. Etter at de var ferdige med veiarbeidet, måtte de arbeide videre i leiren med å sage og hogge ved og koste leirplassen.¹⁹² Kanskje rømte enda flere fra Korgen-leiren, men det er noe vanskelig å tyde. Uansett var det mange fanger som rømte fra Korgen-leiren sammenlignet med de andre leirene, og det ser ut til at flest rømte etter at Wehrmacht tok over styringen. Antakeligvis ble vaktholdet mindre strengt, som gjorde det lettere for krigsfangene å rømme.

4.2.5 Behandlingen og livet i fangeleiren

For å besvare hvordan behandlingen og livet i Korgen-leiren var, vil jeg henvise til Osenleiren, fordi det var Dolp og SS som styrte i begge de to leirene frem til mars 1943, og etter dette overtok Wehrmacht. Jeg skal likevel se litt nærmere på det som blir beskrevet spesifikt i forbindelse med Korgen-leiren.

Særlig etter rømningen hvor en tysk vakt ble skutt, ble det tøffere og vanskeligere forhold i leiren. Det ble forsterket terror, både fra tyske og norske fangevoktere. Langs veianlegget hvor fangene arbeidet, ble det også mer skyting og drap. Jovanović skriver at 10 dager etter at den tyske vakten var blitt skutt, ble blant annet to fanger skutt. Dette var to fanger som tyskerne kalte «dovenpels», men som egentlig var utmattet av arbeid og sult. Den ene fangen som ble skutt var Vladislav Radojčić. Det som gjorde dette til et litt spesielt tilfelle verdt å nevne, var for det første at den som skjøt han var en norsk fangevokter, som de jugoslaviske krigsfangene hadde inntrykk av var en god mann og som de jugoslaviske fangene sannsynligvis derfor husker ekstra godt. For det andre ble Radojčić skutt grunnet «dovenskap på arbeidsplassen». Radojčić kunne knapt stå på bena og dette var fordi han var så utslitt av sult og arbeid, fordi han før han kom til Norge hadde vært fengslet i en leir i

¹⁹⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 72-73.

¹⁹¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 76.

¹⁹² Jovanović, *Flukt til friheten*, 254-256.

Serbia og mens han hadde vært der hadde han aldri fått pakker hjemmefra grunnet fattigdom.¹⁹³

Wehrmacht tok over i mars 1943 og det tyder på at det ble noe bedring i leiren. Flere rømte i løpet av 1943, noe som kan tyde på noe lettere vakthold. Færre døde, noe som kan tyde på generelt bedre forhold i leiren og på arbeidsplassen, men også mindre tortur og drap fra de tyske vaktene. Mot slutten av november 1943 ser det ut til at fangene fikk lov å skrive hjem, noe som de ikke hadde fått mulighet til tidligere. Jovanović skriver at de fikk både fangepostkort, som de kunne sende hjem, og pakk-seddel-bevis, som var en tillatelse for å motta pakker sendt hjemmefra.¹⁹⁴ Dette tyder også på en bedring i leiren, ettersom dette var noe som ikke hadde vært aktuelt tidligere. Men selv om de fikk skrive hjem, var det begrensninger. De fikk ikke lov å skrive at de var i Norge, eller nevne Norge på noen som helst måte. Jovanović skriver: «Våre første fange-postkort ble sendt, men... usikkerhet er stor, for – en kan aldri stole på tyskerne».¹⁹⁵ Fangene var altså ikke sikker på om post-kortene ville komme frem og om de kunne stole på tyskerne, og Jovanović presiserer ikke noe videre om kortene kom frem eller ikke.

4.3 Krokstrand-leiren

I slutten av oktober 1942 ble krigsfangeleiren på Krokstrand tatt i bruk. Den lå ca. 6 mil nord for Mo i Rana og ca. 1 mil sør for Polarsirkelen (breddegrad). Den lå langs med Ranelva, nært det lille tettstedet Krokstrand. Det kom 128 jugoslaviske krigsfanger til Krokstrand-leiren i slutten av oktober, og fangene kom fra Botn-leiren ved Rognan hvor de hadde vært fra starten av oktober. Det fangene drev med i Krokstrand-leiren var ikke det samme arbeidet som vi har hørt om fra Korgen- og Osen-leirene. I Krokstrand-leiren ryddet de snø på veien mellom Rognan og Mo i Rana, hogde ved, i tillegg til å etter hvert bygge en ny leir, Bjellånes-leiren. Fangene var i Krokstrand-leiren i rundt 4 måneder. I februar 1943 ble fangene flyttet videre til Bjellånes-leiren. Totalt var det 108 fanger som var med videre fra Krokstrand-leiren til Bjellånes-leiren.¹⁹⁶

4.3.1 Overlevelsesrate

I 4-månedersperioden i Krokstrand-leiren gikk de fra å være 128 til 108 fanger. Med andre ord var det ikke en like høy dødsrate her som i de to andre leirene, men likevel ganske høy til å være over så kort tid. Fangene som døde i denne perioden, døde av at de ble drept av

¹⁹³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 71.

¹⁹⁴ Jovanovic, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 140.

¹⁹⁵ Jovanovic, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 143.

¹⁹⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

vaktene, men også av sult og kulde.¹⁹⁷ Fangene kom til Krokstrand-leiren i oktober, som vanligvis er en av de første vintermånedene i Nord-Norge, og de var i leiren frem til februar. Det vil si at de var i Krokstrand-leiren i de verste vintermånedene og fikk virkelig oppleve den nord-norske vinteren på nært hold. I tillegg lå leiren nesten på Saltfjellet, noe som også skapte utfordrende forhold med tanke på vær og vinterstormer. Som vi skal komme nærmere inn på, var arbeidsforholdene dårlige og krigsfangene ble behandlet strengt og hardt av tyskerne for å få til å få unna snøen som kom.

4.3.2 Relasjon til de lokale

Jovanović har i boka *Flukt til friheten* ikke skrevet noe særlig om fangenes relasjon til de lokale, men basert på lokasjonen til leiren er det sannsynlig å anta at det ikke bodde så mange lokale i nærheten som fangene hadde mulighet å ha kontakt med. Det Jovanović har skrevet om dette, er at fangene svært sjeldent hadde mulighet for å se eller ha kontakt med nordmenn.¹⁹⁸ Ut fra dette kan vi tolke at det var lite folk som bodde i området. I tillegg arbeidet heller ikke fangene på veianlegg med nordmenn slik som fangene i Korgen- og Osenleirene.

Jeg og min familie er vitner til tyske ugjerninger mot jugoslaviske og russiske fanger i Krokstrand-leiren. En dag mens vi satt og spiste kveldsmat ble det skutt utenfor huset vårt to russiske krigsfanger... Vårt hus var nær fangeleiren og vi hørte maskingeværskudd da en tysker i fylla drepte sju jugoslaviske fanger i sykestua den første eller andre januar 1943. Ellers, vi og alle andre hjalp både jugoslaviske og russiske fanger så godt vi kunne.¹⁹⁹

Slik beskriver Kaia Krokstrand fra Brennheia, sannsynligvis en av få som bodde i Krokstrandområdet, hennes erfaringer med de jugoslaviske krigsfangene. Med andre ord kan vi likevel forstå at det bodde mennesker i nærheten av Krokstrand-leiren, og at det ikke var helt tomt for folk i området likevel. Fangene som Jovanović intervjuet i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* bekreftet dette med sine uttalelser:

- Piggtrådgjerdet var ikke så tett, slik av vi kunne, av og til, lure oss vekk til kjelleren med poteter og neper for å småstjele – fra tyskerne, naturligvis.
- Ja, vi lurte oss vekk til norske hus og brakker også – det fantes noen få ved broen og der bodde norske arbeidsledere.

¹⁹⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

¹⁹⁸ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

¹⁹⁹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 144.

- De hjalp oss. Ofte kunne vi finne småpakker med potet, fisk, margarin... En gang støtte jeg på en nordmann. Han ga meg en liten pakke med mat og sa at jeg får ta av jakken og skjorten. Jeg tok av... og han - da jeg satte meg mot brakken trakk han ut av lommen et fotoapparat og tok bilde av meg, levende skjellet som jeg var. Omsider sa han at jeg får gå tilbake til leiren.
- De hjalp til så mye og så godt de kunne og torde, disse nordmennene. [sic]²⁰⁰

Videre trekkes det frem flere navn som hjalp fangene, og dette var Abaron Krokstrand, Hjalmar Elvebakk, Hågen Eiterå, Petter Eide fra Strømfjord, Hjalmar Johansen, Magnus Åeng og Ole Jakobsen. Det nevnes også en arbeider med navn Bratten, som en gang så vidt unngikk å bli skutt da han skulle levere en pakke med mat til fangene.²⁰¹ Fangene hadde altså kontakt med nordmenn, men kanskje ikke i like stor grad som i Korgen eller Osen.

4.3.3 Arbeidsforholdene

Som nevnt bedrev de jugoslaviske krigsfangene mer «vedlikeholdsarbeid» i Krokstrand-leiren. De ryddet snø på veien mellom Mo i Rana og nordover til Rognan. I tillegg hogde de ved og bygde en ny fangeleir på Bjellånes.²⁰² Basert på hvordan dette blir beskrevet, høres det ut som at dette arbeidet i Krokstrand-leiren var litt lettere siden de ikke holdt på med det «tunge veiarbeidet» slik som fangene i Korgen- og Osen-leirene.

Men som Tor Jacobsen har beskrevet, virker det ikke som det var et enkelt arbeid for de jugoslaviske krigsfangene å rydde snø på riksveien over Saltfjellet: «Jugoslaviske krigsfanger sto i fillene sine og måket snø med treskuffer. Grønne i ansiktet, syntes ingeniøren og skuttet seg i skinnfrakken. Men de klarte å holde vegen åpen. Til februar måned.»²⁰³ Tyskerne hadde bestemt at også om vinteren måtte veien holdes åpen for trafikk, da den var en viktig ferdselsåre for krigen. Tyskerne forsøkte å regne på hvor mye snø som ville komme, hvor mye som måtte graves og hvor mange menn de trengte i arbeid, men noe de ikke tenkte på var de meterhøye skavlene og vinterstormene som ville komme. Ifølge Jacobsen var dette en vinter med mye snø. Det snødde i to måneder og ingen hadde sett makten til en slik vinter. På alle veier var det meterhøye lag med snø og tyskerne var sinte og forsto ikke hvorfor de ikke fikk det til å stemme med regnestykkene sine for å få fatt på snøen. Det kom etter hvert snøfresere fra Østerrike, men dette hjalp ikke de jugoslaviske krigsfangene noe særlig:

²⁰⁰ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 144.

²⁰¹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 144.

²⁰² Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 143.

²⁰³ Jacobsen, *Slaveanlegget*, 36.

Tyskerne brukte dem som trekkdyr, spente dem for sleder laget av bjørkestranger og pisket dem opp bakkene. Proviant og forsyninger må fram. Når kjelken stanser og mennene ikke orker mer, høres geværskudd, og de levende er nødt til å trekke videre. Det var ofte blodspor langs stien denne vinteren.²⁰⁴

Arbeidet de jugoslaviske krigsfangene utførte i Krokstrand-leiren var med andre ord også et svært tungt arbeid, og de ble behandlet dårlig av tyskerne. Mange ble presset til å jobbe til de døde. Det er verdt å nevne at i perioden Krokstrand-leiren var i drift, var ikke de jugoslaviske krigsfangene enda erklært krigsfanger, noe som kan forklare hvorfor de ble presset så hardt på arbeidsplassen.

4.3.4 Flukt til Sverige

Bare en jugoslavisk krigsfange forsøkte å rømme fra Krokstrand-leiren. Dette var fangen Dušan Stamenković. På grunn av dyp snø ble han raskt tatt igjen. Han ble sendt til Falstad-leiren, som lå i nærheten av Levanger, og her ble han skutt og drept.²⁰⁵ Basert på den lille beskrivelsen fra Jovanović om at fangene svært sjeldent hadde mulighet for å se eller ha kontakt med nordmenn,²⁰⁶ og hvis det var slik at det ikke så mange lokale i nærheten av leiren, ville også en flukt være vanskelig. Som vi har lest om fangene i Korgen- og Osen-leirene, fikk fangene som rømte hjelp fra lokale med både klær, mat og overnatting. Dette ville ikke være mulig for fangene i Krokstrand-leiren hvis det ikke bodde noen i nærheten. Ut over dette vet vi også at fangene ankom leiren i slutten av oktober, som er omtrent tidspunktet når den nord-norske vinteren begynner. Fangene var i leiren til frem til februar, så de bodde i leiren gjennom de verste vintermånedene. Dette kan nok også være enda en grunn til at fangene anså det som vanskelig å flykte uten hjelp fra lokale nordmenn, da snøen var dyp og det var veldig kaldt i været og ikke overlevelig hvis man ikke hadde nok klær og mulighet for tak over hodet. De hadde for øvrig heller ikke skiutstyr som kunne ha gjort flukten lettere, og hvis de hadde hatt det, hadde antakeligvis skiferdighetene manglet og gjort en eventuell flukt på ski meget utfordrende.

4.3.5 Behandlingen og livet i fangeleiren

I fangeleiren var det OT-mannskaper som var vakt- og arbeidsledere. De behandlet fangene på samme som måte SS-vaktene gjorde både i Korgen og Osen. Jovanović skriver at fangene ble både terrorisert og jaget, og at fangene var utmagrede, utmattede og syke. Og heller ikke i

²⁰⁴ Jacobsen, *Slaveanlegget*, 37.

²⁰⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²⁰⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

Krokstrand-leiren slapp fangene unna døden, for OT-mannskapene skjøt og drepte folk på arbeidsplassene, og i tillegg døde også mange av både kulde og sykdom.²⁰⁷

Leirkommandanten i Krokstrand-leiren var en mann fra OT-mannskapene, underoffiser Jung.²⁰⁸ Vi har sett nærmere på hvordan leirkommandanten Dolp i Korgen- og Osen-leirene var, og basert på lille Jovanović har beskrevet var Jung også en kommandant som ikke behandlet fangene bra. Et eksempel Jovanović nevner er en natt i begynnelsen av januar 1943 hvor Jung hadde drukket og dro til sykestua i leiren, hvor han med maskingeværet sitt skjøt alle de syv syke fangene som var til stede i sykestua.²⁰⁹

I underkapittelet «Arbeidsforhold», kom også behandlingen av krigsfangene frem; de ble strengt og dårlig behandlet av tyskerne fordi tyskerne presset de til å få unna snøen langs veien. Ut over dette finnes det ikke veldig mange vitnebeskrivelser fra hverken lokale eller krigsfangene selv om behandlingen i Krokstrand-leiren. Men som det ble beskrevet i underkapittelet «Relasjon til de lokale» dukket det opp muligheter for fangene til å snike seg unna og stjele mat (både poteter og neper) fra tyskernes matlager. Dette tyder på at det kanskje ikke var like strengt vakthold i leiren til enhver tid. Det kan også tyde på at tyskerne ikke hadde helt kontroll på maten de hadde i leiren, hvis de ikke merket at noe forsvant. Her er det mulig at vaktene ofte så mellom fingrene på dette.

4.4 Bjellånes-leiren

Bjellånes-leiren lå nært Krokstrand-leiren, men omtrent 1 mil nærmere Mo i Rana enn Krokstrand-leiren. Til Bjellånes-leiren kom fangene fra Krokstrand-leiren i starten av februar 1943. Bjellånes leir lå på Stolvollen, og var ikke så langt unna Krokstrand-leiren.

Antakeligvis var det likt for fangene å være i Bjellånes-leiren, som det det hadde vært å være i Krokstrand-leiren og derfor blir beskrivelsene ganske like. Antakelsen gjøres på det grunnlag av at i bøkene *Flukt til friheten* og *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* av Jovanović, så blir Krokstrand- og Bjellånes-leirene beskrevet i samme kapittel.^{210 211}

4.4.1 Overlevelsrate

108 jugoslaviske krigsfanger som hadde vært i Krokstrand-leiren kom til Bjellånes-leiren i begynnelsen av februar 1943 og ble værende til midten av april 1943. I midten av april ble 80

²⁰⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²⁰⁸ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 143.

²⁰⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²¹⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²¹¹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 143.

fanger fra Bjellånes-leiren fraktet til Korgen-leiren.²¹² Da var de 28 færre fanger enn de hadde vært da de ankom Bjellånes-leiren. Da de ankom Korgen-leiren, manglet de to mann så de to hadde sannsynligvis rømt under overflyttingen. Ellers kommer det ikke tydelig frem om det var noen flere som forsøkte å rømme, noe som kan tyde på at de resterende 26 som ikke var med videre til Korgen-leiren døde, dvs. drept enten av skudd, tortur eller annen dårlig behandling, i løpet av oppholdet i Bjellånes-leiren.²¹³

4.4.2 Relasjon til de lokale

På samme måte som i Krokstrand-leiren, bodde det sannsynligvis ikke så mange lokale i nærheten av Bjellånes-leiren. Men det blir likevel trukket frem noen navn på lokale nordmenn som skal ha hjulpet fangene. Dette var Arnold Thomassen, Einar og Trygve Thoresen, Ole I. Olsen, Ole Andfjell, Matias og Ole Rødal, Nils Kjartås.²¹⁴ Det blir ikke beskrevet noe særlig om kommunikasjon med de lokale, annet enn den kommunikasjonen noen av fangene hadde i forbindelse med rømningsforsøk, som vi skal se nærmere i underkapittel 4.4.4 «Flukt til Sverige».

4.4.3 Arbeidsforholdene

Arbeidsforholdene blir også lite beskrevet, men det var nok relativt like forhold i Bjellånes-leiren som i Krokstrand-leiren, hvor de i hovedsak arbeidet med snørydding på riksveien, og kanskje noe annet vedlikeholdsarbeid.

4.4.4 Flukt til Sverige

Selv om det ikke står skrevet noe særlig om terrenget over til Sverige i fangelitteraturen, var nok terrenget noe vanskelig. Leirene lå rett før Saltfjellet, men rett før selve fjellterrenget kom. Det var en del skog i området, og lettere å gjemme seg. Det som dog ikke var like lett, var nok at det var mindre bebyggelse i retning Sverige, sammenlignet med Osen- og Korgen-leiren.

I Bjellånes-leiren var det flere som forsøkte å flykte enn i Krokstrand-leiren. To som forsøkte å flykte var Dragomir Stojanović og Jevta Šakota, en kveld i begynnelsen av april 1943.²¹⁵ Da en OT-vakt gikk inn i kjøkkenet, fikk de klar bane til å komme seg gjennom piggrådgerdet som gikk rundt leiren. Det bodde noen norske arbeidere på en brakke rett ved, og de stoppet der og spurte om hjelp til grensen, som for øvrig ikke var så langt fra leiren. De fikk ikke hjelp hos nordmennene, som mente at snøen var for dyp og at det ble for vanskelig. Som

²¹² Jovanović, *Flukt til friheten*, 60.

²¹³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 145.

²¹⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 144.

²¹⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186-187.

nevnt tidligere hadde ikke krigsfangene ski, og heller ikke skiferdigheter. Men de fikk et kart fra mennene slik at de skulle finne veien selv til Sverige, og så returnerte de to fangene til leiren og utsatte flukten. Noen fikk vite om den «utflukten» de hadde gjort, og de fikk straff. Stojanović fikk 53 stokkeslag, mens Šakota fikk 30 stokkeslag.²¹⁶

En annen fange som forsøkte å flykte, er Ljubo Vulečević. Han hadde planlagt en flukt sammen med to medfanger, og de hadde samlet brødreserver som de hadde fått tak i ettersom en av dem arbeidet i matlageret. De ønsket å vente til været var varmere og snøen var vekk, slik at flukten ville bli enklere. Men ryktene om at de kanskje skulle bli overflyttet til en leir med SS-vakter gjorde at Vulečević bestemte seg for å flykte tidligere. 12. April 1943 ble fluktnatten. Vulečević hadde fulgt med nattevaktens rutiner over lengre tid og visste at de forlot vaktposten sin i løpet av natten for å varme seg og sove litt. Vulečević fikk derimot ikke med seg de to kameratene han hadde planlagt flukten med, men valgte likevel å flykte selv da han så at vaktposten var gått inn vakt-brakka. Porten inn til leiren fikk han enkelt opp, da den kun var stengt med litt hyssing og dermed var han fri til å rømme.

Men det var ikke bare Vulečević som flyktet den natten. Bak seg oppdaget han plutselig ni-ti medfanger fra naborommet og en av disse var Stojanović, som hadde fått kartet fra nordmennene. Alle kom seg ut av leiren usett, og satte i vei mot Sverige og grensen. Men på veien mot Sverige, et stykke fra leiren, fikk de det vanskelig. Det var dyp snø, som var vanskelig å bevege seg i og alle fangene bestemte seg for å snu, med unntak av Vulečević. Han valgte å fortsette alene, men tok det med ro og ventet i nærheten av leiren i en slags hule. Dette kunne ha gjøre fordi han oppdaget at tyskerne ikke lette noe særlig etter han fordi de trodde at nordmenn hadde lost han videre, ettersom at det var så mange spor i snøen. I tillegg oppdaget Vulečević at alle fangene i Bjellånes-leiren dagen etter ble flyttet fra leiren (de ble flyttet til Korgen-leiren). Han fortsatte dagen etter i retning Krokstrand og Sverige. På veien var han usikker på om han skulle be om hjelp fra lokale, da han ikke visste hvem han kunne stole på.

Før jeg kom til Krokstrand, tok jeg likevel inn i et hus. En mann og en kvinne tok imot meg, gav meg noe å spise, men... Jeg drakk bare melk, alt annet lot jeg være. Jeg la merke til at mannen virket uvennlig. Han så skremt ut og snakket til meg, men jeg kunne ikke forstå hva han sa. Jeg hadde en anelse om at han rådet meg til å gå tilbake til leiren, for det var umulig å nå grensen under slike forhold, men den gang var jeg

²¹⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186-187.

hverken i stand til å forstå eller villig til å ta imot et slikt råd. Ettersom han ikke angav meg til tyskerne, forstod jeg senere at han bare vurderte mine sjanser i den dype snøen.²¹⁷

Vulečević vandret videre og fant på Krokstrand et skjul hvor det var et par ski og en gammel pels. Han overnattet i skjulet, før han neste kveld vandret videre mot Krokstrand-leiren. Der var det ingen spor og han skjønnte den var tom. Han brøt seg inn i en brakke og overnattet der. Neste morgen våknet han av bråk omkring leiren, og folk som snakket på tysk og russisk. Det var tyske vakter og russiske fanger han hørte. En tysker kom inn i brakka han lå, og han ble tatt til fange igjen. Han ble ført videre til fengsel i Mo i Rana, før han deretter ble videreført til Korgen-leiren.²¹⁸

4.4.5 Behandlingen og livet i fangeleiren

På samme måte som i Krokstrand-leiren, var det OT som styrte og kontrollerte i Bjellånes-leiren, noe som gjorde leirene veldig like. Fangene bodde først i Krokstrand-leiren, hvor de der bygde den nye Bjellånes-leiren og da den sto ferdig ble alle fangene flyttet fra Krokstrand til Bjellånes. Som det ble beskrevet i forbindelse med Krokstrand-leiren, var OT-mannskapene strenge og fangene ble behandlet dårlig. De ble torturert og det var tydelig at de fikk lite mat og arbeidet for hardt, ettersom at de var utmagrede, utmattede og syke. Flere døde også, både av skudd, men også av kulde og sykdom,²¹⁹ noe som indirekte var på grunn av behandlingen de fikk. De ble også dårlig behandlet i forbindelse med arbeidet, og ble presset hardt for å få snøen av veien. Selv om tilstandene der var dårlige, var det likevel muligheter for å stjele seg litt mat fra matlagrene til tyskerne, samt at de hadde kontakt og fikk hjelp fra de lokale som bodde i nærheten av leiren. Antakeligvis var disse forholdene like i Bjellånes-leiren også. Sammenlignet med Korgen- og Osen-leirene, virket Bjellånes, på samme måte som Krokstrand, å ha hatt bedre forhold. Dette sier jeg blant annet fordi fangen Vulečević nevner at han selv, og de ni-ti fangene som rømte samtidig som han, hadde lærsko og varme klær da de rømte. Vulečević nevner også at han og kompisene hadde samlet opp brødreserver, som de hadde fått av en annen jugoslav som arbeidet i matlageret.²²⁰ I tillegg er det grunn til å tro at Bjellånes-leiren fikk noe bedre forhold enn Krokstrand-leiren også, på grunn av krigsfangeerklæringen i mars 1943.

²¹⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 188.

²¹⁸ Jovanović, *Flukt til friheten*, 189.

²¹⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²²⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 187.

Det kommer tydelig frem at fangene i Bjellånes-leiren visste om at SS-vaktene og hirdvaktene var verre enn alle andre typer vakter i fangeleirene. Jovanović skriver at fangene, etter å ha vært i Bjellånes-leiren i ca. en måned hørte rykter om at «alle skulle flyttes til en ny leir under SS-kommando og med Quisling-vakter».²²¹ Dette gjorde at mange begynte å vurdere muligheten for å flykte. Dette skulle vise seg å etter hvert være Korgen-leiren som de skulle bli flyttet til.²²²

4.5 Polarsirkel-leiren

En av de leirene som ble brukt i krigens siste år, var Polarsirkel-leiren. Den ble tatt i bruk 20. august 1944 og var i drift til krigen var over. Ved oppstart 20. august 1944 ble 684 jugoslaviske fanger flyttet fra Pothus-leiren i Saltdalen til Polarsirkel-leiren på Saltfjellet. Fangene ble forflyttet med lastebiler, og da de nærmet seg leiren kunne fangene se flere støtter, hvor en av dem hadde en globus av smijern på toppen som alle skulle markere polarsirkelen (breddegrad),²²³ som leiren lå noen hundre meter sør for. Leiren lå øde, og det var ikke noe hus i flere mils omkrets.²²⁴ Det som kan sies å være ulikt i Polarsirkel-leiren sammenlignet med de andre fire leirene vi har sett på, er at fangene i Polarsirkel-leiren arbeidet med jernbanen. Både i Korgen og i Osen arbeidet fangene med riksveien, mens i Krokstrand og Bjellånes bedrev fangene mer vedlikeholdsarbeid som for eksempel å rydde veien for snø og bygge nye brakker. Polarsirkel-leiren var en stor leir, og den lå like ved riksvei 50.²²⁵

4.5.1 Overlevelsesrate

Som nevnt kom det ved oppstart 684 fanger fra Pothus-leiren i Saltdal, og siste del av november kom det 50 fanger fra Lund-leiren i Nesna, og 25 fra Sandnessjøen-leiren. Det ser ut som det senere kom ytterligere 90 fanger fra Sandnessjøen-leiren.²²⁶ Totalt var det omtrent 700 fanger i leiren til enhver tid, og basert på beskrivelsene av Jovanović, vet vi at det ved krigens siste dager var 727 fanger leiren. Hvor mange som døde i perioden Polarsirkel-leiren var i drift, er noe usikkert. Jovanović nevner to hendelser hvor fanger ble drept i leiren, som totalt utgjorde fem fanger, hvor den siste ble drept på kvelden 6. mai.²²⁷ Det siste drapet, ble gjort i et forsøk på å likvidere flere i leiren. Tyskerne hadde skjært hull i piggrådgerdet og så ventet de på at noen skulle gå ut på do som de kunne skyte. Videre forventet de at resten av

²²¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²²² Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 145.

²²³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 170.

²²⁴ Jovanović, *Flukt til friheten*, 369.

²²⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 171.

²²⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 176.

²²⁷ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 182.

leiren skulle løpe ut og at de kunne drepe flere i det som skulle forestille et «fluktforsøk».²²⁸ Dette funket dog ikke, for fangene hadde blitt enige om at hva enn som skjedde, så skulle de ikke løpe ut av brakkene og teltene.²²⁹

4.5.2 Relasjon til de lokale

Relasjonen til de lokale var minimal ettersom leiren lå på Saltfjellet og det var flere mil til nærmeste hus. Kanskje møtte de på nordmenn på arbeidsplassen, men dette kommer ikke frem i litteraturen. Vi vet at Stepan Pavićević, som var den eneste som klarte å rømme fra Polarsirkel-leiren, hadde kontakt med to nordmenn som hjalp han underveis på flukten sin. Dette var to norske telefonreparatører som han møtte på i en liten brakke langs telefonlinja, hvor han valgte å overnatte. Hvem disse mennene var, er det ingen som vet for Stepan Pavićević husket ikke navnene deres, og forespørselen på navn i avisa Rana Blad (Mo i Rana) og avisa Nordlandsposten (Bodø) ga heller ikke noe svar.²³⁰ En mulig forklaring til hvorfor det var lite kontakt med nordmenn er fordi, ifølge Andersen i *Hitlers byggherrer*, at tyskerne erfarte fra de tidligste leirene (tilknyttet arbeid på riksvei 50) at det ikke var lurt å la fangene arbeide side om side med nordmenn. For jernbanearbeidet, som ble satt i gang noe senere enn riksveien, endret de derfor på dette.²³¹ Fangene arbeidet derfor ikke med nordmenn, og kanskje var det også derfor leiren ble lagt så øde, for å forhindre kontakt med lokale også.

4.5.3 Arbeidsforholdene

Sammenlignet med det arbeidet jugoslavene hadde drevet med i Pothus-leiren i Saltdal, hvor de jobbet på veien og jernbaneanlegget der, ble arbeidet i Polarsirkel-leiren av fangene selv, beskrevet som vanskeligere. Klimaet var dårligere (ettersom fangene kom dit sent på sommeren 1944, hadde de hele den lange vintersesongen foran seg), maten var utilstrekkelig og mange ble syke.^{232 233}

Det var ikke bare i Krokstrand- og Bjellånes-leirene at fangene måtte måke snø. Dette måtte de også i Polarsirkel-leiren. «Inntil for få dager siden drev de oss til jernbanetraséen, men der var det bare å rydde snø bort. Men med snø til over hodet! Hva kunne vi gjøre? Vi, to-tre, graver oss inn i dyp snø, småhopper på stedet – for å bli varm. Ellers dukker vi oss ned i ly for vinden.»²³⁴

²²⁸ Jovanović, *Flukt til friheten*, 374.

²²⁹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 181.

²³⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 371-373.

²³¹ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 222.

²³² Jovanović, *Flukt til friheten*, 369.

²³³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 172.

²³⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 173.

Dette er en beskrivelse av en novemberdag i 1944 i Polarsirkel-leiren, hvor det hadde kommet ekstremt mye snø og det opprinnelige arbeidet på jernbanetraseen ble erstattet med snømåking. Videre blir det fortalt:

Tyskerne driver oss ikke mer til jernbaneanlegget. I leiren og omkring leiren og rundt de tyske brakkene er det mye å gjøre med snøfønnene. Særlig på riksveien, hvor snødekken er noen få meter tykk. Snøskjermene, seks-sju meter høye, ser man nesten ikke. Vi måker snøen av riksveien. I virkeligheten skjærer vi en korridor gjennom ved å måke snø til høyre og til venstre og ved å fordele den trinnvis. Av og til må maskiner hjelpe til – snøplog og snøfreser. [sic]²³⁵

Ut fra denne beskrivelsen tyder det på at de jugoslaviske krigsfangene ikke arbeidet med jernbanen store deler av vinteren grunnet mye snø, og heller ble satt til å måke riksveien for å holde den åpen. Det blir videre beskrevet at det sist i november 1944 var så mye snø på riksveien at den var stengt og ikke farbar. Det førte til at det ikke kom matforsyninger til leiren fra Mo i Rana. I tillegg var Røde Kors-pakkene brukt opp, og det førte til større sult igjen fordi tyskerne reduserte matrasjonene. Et brød måtte deles på seks fanger, og det ble lite marmelade, margarin, kjøtt og poteter. Det kan tolkes som at fangene etter hvert ble tilbudt hester å spise, to hester som var skutt grunnet utmattelse, noe som kan tyde på at det manglet mye mat i leiren, samt fór til hestene, i perioden hvor veien var stengt.²³⁶

4.5.4 Flukt til Sverige

Som nevnt lå leiren svært øde og det var ingen hus i mils nærhet, noe som gjorde det utfordrende for fangene som ønsket å rømme og som hadde behov for hjelp fra lokale. Terrenget hvor leiren lå var også utfordrende. Det var mose, ufullkommen lyng og myr, og det fantes ikke trær der. På sørsiden av leiren måtte man rundt 1 mil før man fant en tynn krattskog av forkrøplet bjerk, mens på nordsiden var det enda lengre. Å skulle flykte over til Sverige var ikke så langt kilometervis da det var 3-4 kilometer fra leiren til Sverige, men som sagt var terrenget et vanskelig terreng å skulle flykte i ettersom det ikke fantes trær. Man måtte krysse en elv og deretter var det slake skråninger som førte frem helt til bergtoppene hvor svenskegrensen var. At terrenget var utfordrende gjaldt også på svensk side, hvor det var flere mil til nærmeste bebyggelse.²³⁷

²³⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 173.

²³⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 175.

²³⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 369.

Likevel var det en som klarte å rømme, og dette var Stepan Pavićević. Han rømte den 28. september, og han rømte mens de var på arbeidsplassen, som lå omtrent seks kilometer sør for selve leiren. Der var det litt mer busker og krattskog, noe som antakeligvis gjorde det lettere. Han planla å rømme sammen med kameraten Ninko Sakić, som han var i arbeidslag med og de la en liten plan. Men både Sakić og en annen turte ikke. Etter middag den 28. september 1944, bestemte Pavićević for at tiden var kommet og han bestemte seg for å ta sjansen:

Spettet jeg hadde arbeidet med, lot jeg ligge igjen og gikk mot øst, mot vindskjermen og grensen. Vokteren for vår gruppe la ikke merke til meg. Men da jeg var forbi snøskjermen, begynte en eller annen fra gruppen å rope navnet mitt. Vår vokter og vokterne til gruppene i nærheten slo alarm og begynte å skyte etter meg. Men jeg hadde allerede kommet meg inn mellom buskene. Fra busk til busk sprang jeg rundt tre hundre meter usett, men da jeg kom til en lysning, fikk de seg meg og skjøt... Med et par byks var jeg godt gjemt i en fjellkløft. Jeg gikk to kilometer vestover langs fjellkløften og kom opp på toppen. Trett som jeg var, måtte jeg sette meg ned i et buskas for å hvile litt og orientere meg i terrenget omkring meg.²³⁸

Etter mange omveier for å unngå leiren, og samtidig ha kontroll på tyskerne, fant han etter hvert en telefonlinje som han visste ført nordover mot Pothus. Han overnattet i en brakke som var langs telefonlinja, som var laget for telefonoperatører i fall uvær. Der fant han varm kaffe, noen småfisk og senger med varme sengeklær. På kvelden kom det to telefonoperatører inn i brakka. De ga han både brød, med margarin og ost, og lot han sove natten over. De fulgte han rundt 1 mil nordover til en bro over elva hvor det derfra var ca. 15 kilometer til Sverige. Med seg fikk han en skisse som viste retningen mot Sverige, all mat de hadde og kniv og fyrstikker.²³⁹ Da han var kommet til Sverige, måtte han fortsette å gå langt før han så noe til bebyggelse.

Neste dag fortsatte jeg, men jeg var så utmattet at jeg tvilte på om jeg klarte å holde ut. Overalt omkring meg var det bare naken ødemark med is og snø. Ingensteds var det skog å se, og ikke tegn til liv. Underveis begynte jeg å snakke med meg selv – for å prøve å om jeg fremdeles kunne snakke.

Jeg var hardnakket. Jeg *måtte* holde ut. Jeg *måtte* lykkes.²⁴⁰

²³⁸ Jovanović, *Flukt til friheten*, 370.

²³⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 371-372.

²⁴⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 372.

Slik blir det i *Flukt til friheten* beskrevet hva han tenkte, og det er tydelig at det ikke var hus på svensk side heller i mils omkrets. Men han kom likevel omsider til et hus og fikk hjelp, og 2. oktober 1944 ble han innlagt på sykehus i Arjeplog.²⁴¹

4.5.5 Behandlingen og livet i fangeleiren

Vi får ikke vite mye om hvordan livet i Polarsirkel-leiren var i boka *Flukt til friheten*, men vi får vite mer om dette i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*. Der blir det særlig beskrevet hvordan fangene opplevde de siste dagene av krigen.

Ut fra de andre punktene i Polarsirkel-leiren-kapittelet, kommer det frem at det var utilstrekkelig med mat. Likevel blir det beskrevet *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* at de hadde overskudd av mat som de ga til sovjetiske krigsfanger som var i leiren en liten periode, noe som underbygger at det ikke var så stor matmangel. Kanskje var det tidsperioden som avgjorde mengden mat de hadde, for eksempel: kanskje ble det bedre jo nærmere krigens slutt. I boka kommer det også frem at jugoslavene og sovjetene arbeidet på samme jernbanetrasé, men langt fra hverandre, og i leiren var de adskilt fra hverandre med piggrådgerde. Slik det blir beskrevet i boka, kan det virke som at de sovjetiske krigsfangene på dette punktet hadde det verre enn de jugoslaviske. De sovjetiske krigsfangene blir beskrevet som skjeletter, og slik jugoslavene selv så ut for ett år siden.²⁴² Jovanović skriver at de jugoslaviske krigsfangene av og til kastet brød, små pakker med kjeks, sukker eller svsker, eller sigaretter og tobakk over gjerdet til de sovjetiske krigsfangene. Til og med leirkommandanten tillot jugoslavene å gi overskudd av mat til sovjeterne:

Vi er alle enige om at våre kokker koker mer hvit kaffe (kakao eller sjokolade med melkepulver) og mat slik at våre sovjetiske kamerater hver dag om morgenen får hvit kaffe og om kvelden kokt mat. Selvfølgelig, måtte vi bestikke både kommandanten og leirføreren med søt hvit kaffe og sigaretter fra Røde-Kors pakkene.²⁴³

Basert på dette kan vi tolke det som at boforholdene til de jugoslaviske krigsfangene i Polarsirkel-leiren ikke var så dårlige som det først hørtes ut, basert på det som blir beskrevet her. Det virker som at de hadde overskudd av mat, og at de sovjetiske fangene hadde det dårligere. Dette er likevel før vinteren satte inn og riksveien i perioder ble stengt og de ikke fikk leveranse av hverken mat eller Røde Kors-pakker, men på tross av dette kan det se ut til at forholdene er bedre enn i de andre leirene, særlig Korgen- og Osen-leirene.

²⁴¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 372.

²⁴² Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 171.

²⁴³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 171.

Da vi så på Krokstrand- og Bjellånes-leirene diskuterte vi klimaet og naturen rundt leiren. Lignende klima og natur var det også rundt Polarsirkel-leiren. Forskjellen kan man si var at Polarsirkel-leiren lå enda høyere opp på Saltfjellet enn både Krokstrand og Bjellånes, og her var det som nevnt ingen vegetasjon rundt leiren. Fangene måtte også i Polarsirkel-leiren arbeide mye med snømåking for å holde riksveien åpen, både fordi riksveien var viktig krigsfartsåre for tyskerne, men også fordi matforsyningen til leiren foregikk på riksveien. November 1944 var snørik, og fangene gikk fra å arbeide på jernbanetraséen, til å måke snø på riksveien.

Da krigen begynte å nærme seg slutten, var fangene klar over det. Gjennom hele krigen hadde fangene prøvd å holde kontroll på hvordan det sto til i krigen. Dette fikk de både vite gjennom tyske aviser, lokale nordmenn, overhøring av tyske vakter og lignende. I november 1944 da fangene måtte måke snø fra riksveien for at maten og Røde Kors-pakkene skulle komme frem, var det også fordi tyskerne skulle trekke seg tilbake. Da hadde den tyske tilbaketrekningen fra de nordligste delene av Norge allerede begynt, og dette merket de jugoslaviske krigsfangene. I begynnelsen på året 1945 mens fangene ryddet riksveien for snø, dro tysk infanteri forbi fangene sørover på riksveien.²⁴⁴

Sjette mai, rett før krigens slutt, var fangene klar over at krigen snart var over og det var også de tyske vaktene i leiren. Rundt midnatt hørtes et skudd i leiren, og det visste seg at en tysk vakt hadde skutt en jugoslavisk krigsfange. Slik det beskrives i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* var dette en provokasjon gjort av tyskerne, for å få drept flere krigsfanger.

I våre telt er alle våkne og urolige. Jeg beroliger dem med å minne dem på vår avtale om å bli teltene og brakkene hva som enn skjedde...

- Dette er en provokasjon! – sier jeg – De har drept en av våre kamerater for å provosere oss alle andre, for å få oss ut av teltene og brakkene, for å få oss ut på leirplassen og skyte oss der «på grunn av opprør og angrep på leirvakten, og under flukt-forsøk». Ingen ut av teltet! La dem drepe oss inne i teltene og brakkene – hvis de skyter!²⁴⁵

Det var Nikola Radunović som ble skutt, og han ble skutt i det han skulle ut på do, ikke i et fluktforsøk. Han ble funnet rett ved do-tønna som sto utenfor teltet hans. At dette var en provokasjon, er sannsynlig. Særlig fordi det videre i boka blir beskrevet at fangene fant ut

²⁴⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 175-176.

²⁴⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 181.

hvor tyskeren sto og skjøt, og at tyskeren hadde skjært hull i piggrådgerdet for å komme seg inn i leiren og ha gode skuddmuligheter til de som kom ut for å gå på do.

Tyskeren, leirkommandanten «baklager meget at det skjedde», og påsto at det var en nærsynt vokter som hadde vakt i tårnet og som «trodde at en fange forsøker å rømme». Tull og tøys! Naziløgn! Vokteren «Blingsen», som nettopp på den tid var på vakttårnet i sør, kunne ikke treffe en elefant fra fem meters hold, langt mindre en fange fra vakttårnet. Vårt spørsmål «hvem hadde skåret hull i piggrådgerdet?» ble uten svar. Uten svar ble også vårt spørsmål «hvem tilhører de ferske sporene av tyske soldatsko?». [sic]²⁴⁶

De jugoslaviske krigsfangene var tydelig opprørte og sinte for det som hadde skjedd, og forsøkte forgjeves å snakke med leirkommandanten, men til ingen nytte.

Da krigen var over 8. mai 1945, ble det jubel i Polarsirkel-leiren. Slik Jovanović beskriver det, var fangene «dødskalde» overfor leirkommandanten da han fortalte om at krigen er over og ga han ikke noe særlig til respons. Men da tyskeren gikk ut av leiren brøt det ut i glede, sang og folkedansen «kollo». De feiret likevel den første dagen i frihet relativt stille og rolig. Det var en stor glede for alle sammen, men mange kjente også på en sorg for de krigsfangene som ikke var til stede mer fordi de ikke hadde overlevd livet i fangenskap.²⁴⁷

4.6 Oppsummering og sammenlikning

Ettersom både Korgen-leiren og Osen-leiren var to leirer med samme leirkommandant (Dolp), kan det tyde på at det var relativt likt drevet. I tillegg bedrev de samme type arbeid, som var på riksvei 50 over Korgfjellet. De to leirene var også noen av de første fangeleirene som ble bygd i Nord-Norge (juni 1942), og begge hadde var under SS sin styring frem til Wehrmacht overtok i mars 1943. Som vi har sett tidligere, vet vi at SS hadde en ekstrem styring i leirene, og dette kommer også til syne i Korgen- og Osen-leirene. Også Krokstrand-leiren eksisterte fra 1942, men fra oktober til februar. Som nevnt tidligere, var det OT-mannskaper som styrte i Krokstrand-leiren og mye tyder på at de behandlet fangene på samme måte SS-vaktene gjorde både i Korgen og Osen. Jovanović skriver at fangene ble både terrorisert, jaget og drept, og at fangene var utmagrede, utmattede og syke. På samme måte som Dolp var en streng og uhyggelig leirkommandant i Korgen- og Osen-leiren, var leirkommandant Jung det samme i Krokstrand-leiren. Basert på Jovanovićs beskrivelser behandlet heller ikke Jung

²⁴⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 182.

²⁴⁷ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 183.

fangene bra og trekker frem eksempelet hvor leirkommandant Jung en natt skjøt alle de syv syke fangene i sykestua.²⁴⁸

Ettersom Bjellånes-leiren og Polarsirkel-leiren begge ble opprettet etter at fangene var erklært krigsfanger i mars 1943, kan man basert på dette si at disse leirene hadde bedre vilkår og styring enn hva Korgen, Osen og Krokstrand hadde hatt frem til da. Da de ble krigsfanger, ble det bedre vilkår generelt i alle de fem leirene. For eksempel fikk de utdelt «Rødekorspakker», hvor det var matvarer, sigaretter, såpe og andre nødvendige småting. For øvrig ble også vaktholdet etter dette også mindre strengt. Buvik skriver at fangene etter dette ikke ble spesielt pint og plaga.²⁴⁹ Det stemmer nok at det ble mindre tortur og plaging, men at det tok helt slutt stemmer ikke. Mange sultet, slet og døde i alle de fem leirene også etterpå.

Som vi har sett tidligere, var det omtrent 4200 jugoslaviske krigsfanger som ble sendt til Norge og som ble fordelt omkring på leirer i Nord-Norge. Cirka 2400 av disse ble drept eller døde av sykdom, sult og mishandling i perioden fra 1942 og frem til frigjøringen 8. mai 1945 ifølge Soleim og Hatlehol.²⁵⁰ Koch, som har brukt Krigsgravstjenesten som kilde, mener det var omtrent 2900 jugoslavere som døde.²⁵¹ Med andre ord er det litt ulike tall på hvor mange som døde. Men det var uten tvil mange. Grunnen til at tallene er usikre er fordi tyskerne ikke holdt oversikt over krigsfangene. Jovanović skriver at da de jugoslaviske fangene kom til Norge hadde de ikke fangeplater, og var uten nummer og navn. Dette forsterket følelsen hos fangene av tyskernes vilkårlige behandling. «For det tyske SS-mannskapet og for quisling-hirdvaktene var vi ikke mennesker, ikke vanlige fanger, men banditter – undermennesker».²⁵² Med bakgrunn i at tyskerne ikke hadde gitt de jugoslaviske fangene fangeplater, kan man anta at tyskerne selv heller ikke hadde full kontroll på fangene som kom og derfor kan det også være utfordrende å skulle vite mange som var i hver leir til enhver tid, og hvor mange som døde.

²⁴⁸ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²⁴⁹ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 13.

²⁵⁰ Soleim og Hatlehol, «Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge», 247.

²⁵¹ Koch, «De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945», 99.

²⁵² Jovanović, *Flukt til friheten*, 25.

5.0 Hva påvirket levekårene til de jugoslaviske krigsfangene?

Til nå har jeg presentert hovedtrekkene i de fem leirene Osen, Korgen, Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkel i en større gjennomgang. Vi har sett på hver enkelt leir og hvordan overlevelseshraten var, hvordan relasjon fangene hadde til de lokale nordmennene, hvordan arbeidsforholdene var, mulighetene for en flukt til Sverige og hvem som gjorde det, samt behandlingen fangene fikk i leiren og livet generelt i fangeleiren. I problemstillingen søkte jeg å finne ut hva vi vet om de jugoslaviske krigsfangene og deres levekår i disse fem aktuelle leirene, og i denne gjennomgangen har jeg funnet ut at det finnes en god del informasjon om hvordan de jugoslaviske krigsfangene hadde det i de fem leirene. Det gir oss et godt bilde av hvordan det var for fangene, og det gir oss et godt bilde av hvor ulike leirene var, men også hvor like de var. Basert på gjennomgangen er det mulig å danne seg et bilde av hvilken som var verst og hvilken som var best. Likevel er det faktorer som kan ha påvirket levekårene for fangene i leirene og som jeg ikke har diskutert noe særlig i gjennomgangen, som kan ha vært avgjørende for fangenes levekår. Derfor skal jeg i denne neste delen av oppgaven diskutere hvilke faktorer som kan ha påvirket leirene kan ha påvirket levekårene i de fem leirene på ulike måter,

5.1 Var fangene utslitte før ankom leirene i Norge?

Noe som kan ha påvirket levekårene til fangene, eller som egentlig var med på å påvirke hvordan fangene hadde det før de kom til Norge, er hvordan fangene ble behandlet før de kom til Norge. Kanskje hadde de hatt veldig dårlige levekår i de tidligere leirene og at de allerede var utsultet og døden nær når de ankom leirene i Norge? I tillegg kan den lange reisen også ha påvirket fangene negativt?

5.1.1 I leir i Jugoslavia

Det vi vet er at fangene bodde i overfylte leirer i Tyskland og Jugoslavia, noe som blant annet var en av grunnene til at fangene ble sendt til Norge.²⁵³ At leirene var overfylte kan bety at det var vanskelig å få nok mat, få nok søvn og ha en god hygiene i leirene. Vi skal se nærmere på den jugoslaviske krigsfangen Blagoje Marinković, som var i Korgen-leiren. Han var en av fangene som rømte fra Korgen-leiren kort tid etter at de kom dit. Før Marinković ble tatt til fange i Jugoslavia, deltok han i motstandskamp mot tyskerne som han håpet også skulle bidra til å skape et nytt, sosialistisk samfunn i Jugoslavia.²⁵⁴ 10. desember 1941 ble Blagoje Marinković og broren Dragan arrestert og satt inn i det gamle fengslet i Kraljevo (i Serbia, i Jugoslavia). I fengselet var det første som møtte han en runde med juling.

²⁵³ Thoresen, *Til Norge for å dø*, 13.

²⁵⁴ Hirsti, *Partisanen*, 32.

Blagoje hadde vanskelig for å styre sitt heftige gemytt da de første stokkeslagene haglet ned over ryggen og leggene hans. Han var på nippet til å gyve løs på en liten og særlig ufordragelig sadist, som åpenbart koste seg over hvert eneste slag han fikk inn. Det som bremsset Blagoje, var tanken på konsekvensene – og det fullstendig hensiktsløse i et slikt utbrudd.²⁵⁵

Julingen var kraftig, og det visste seg at torturrunder som dette var noe han skulle få oppleve mye, ettersom dette var en del av hverdagen i fangenskap. Dagen etter ble Marinković og 19 andre partisanere i fengselet ført ut av fengselsporten. De trodde sin siste time var kommet, men de ble ført videre til utkanten av den jugoslaviske hovedstaden og til den fryktede konsentrasjonsleiren Banjica.²⁵⁶ I Banjica-leiren ble Marinković værende frem til reisen mot Norge begynte, antakeligvis rundt slutten av april/begynnelsen av mai 1943. Det vil si at han da hadde sittet omtrent et halvt år i fangenskap i den tyske fangeleiren Banjica, i sitt eget land Jugoslavia. Gjennom perioden han var i leiren opplevde han mye tortur og det han selv beskriver som «et helvete». Ifølge han selv fantes det ikke grenser for hva de tyskerne påførte fangene av brutalitet og mishandling og hele leiren var som et hav av menneskelig lidelse. De sanitære forholdene var ekstremt dårlige, og på rommet hvor Blagoje og broren havnet, var det over to hundre fanger. Fangerommene var skitne og uten ventilasjon, og syke mennesker lå på gulvene og vred seg i smerte, mens sårede mennesker etter spark og slag forsøkte å pleie sårene. Maten i leiren var heller ikke bra, og fangene fikk stort sett kålsuppe uten kjøtt.²⁵⁷

I leiren var det et forhørsrom, som egentlig kan beskrives som et torturrom, hvor alle fangene måtte innom. Etter å ha vært i leiren i noen dager måtte Blagoje inn i torturrommet, og det etter at han hadde stått flere timer i kø og ventet mens han så fange etter fange komme vaklende ut av rommet, forslåtte og blodige. Noen fanger besvimte også i køen mens de ventet, og hvis det oppstod uro i ventekøen ble de slått med køller. En del av Blagojes opplevelse i torturrommet blir beskrevet slik:

Da Blagoje – etter noen timers venting – endelig ble dyttet inn i torturkammeret, ble han øyeblikkelig angrepet av to sinnssvake terrorister. Den ene brukte en tung og knudrete stakk som satte dype merker ved alle kraftige slag. Den andre sveivet rundt med en diger hundepisk som han stadig siktet inn mot hodet hans. Øynene deres var preget av et blindt hat og en slags dyrisk aggresjon som virket fullstendig vanvittig.

²⁵⁵ Hirsti, *Partisanen*, 53.

²⁵⁶ Hirsti, *Partisanen*, 55.

²⁵⁷ Hirsti, *Partisanen*, 55.

Og hver gang de slo til med all kraft, fikk de et fordreid og krampaktig grin om munnen. Igjen måtte Blagoje ta seg kraftig sammen for å ikke slå tilbake. Det som holdt ham i tømme, var avtalen med Dragan om at de aldri skulle gi gestapistene en «legal grunn» til å bruke pistolen.²⁵⁸

Som tiden gikk, ble livet i leiren verre for fangene. Blagoje, som beskrives som fra naturens side godt utstyrt (også rent fysisk), opplevde at kroppen ble mer svekket. Underernæring, diaré, vitaminmangel og tortur bidro kraftig til svekkelsen. deprimert og apatisk ble han også ofte, og dagene opplevde han som tomme og meningsløse. Nettene var pinefulle og lange å komme seg igjennom, bestod av mareritt og hjemlengsel.²⁵⁹ Dette medførte svekket helse før reisen til Norge.

5.1.2 Togturen og båtturen til Nord-Norge

For å få fangene til Nord-Norge ble fangene fraktet med både båt og tog. Det var litt ulikt hvordan det foregikk, men i hovedsak ble alle fraktet med båt til Norge, og deretter videre med enten båt eller tog. Både båtturen og togturen blir av flere fanger beskrevet i litteraturen. Blant annet beskrives også dette av Blagoje Marinković v/Hirsti i *Partisanen*. Etter å ha ventet på det han trodde var sin siste time i den tyske fangeleiren Banjica, i sitt eget land Jugoslavia, ble fangene trykket sammen på lastepanet til to lastebiler med presenninger over planene. De visste ikke hvor de skulle og alle fryktet det verste. Etter ca. en times kjøring stoppet lastebilene på en brygge ved elven Donau og fangene ble kommandert over i to gamle båter, beskrevet som «rustne floddampere». Fangene måtte ned i lasterommene, som var både skitne, trange og varme. Blagoje beskriver det som en utrivelig båtreise, fordi det var tung luft i lasterommene, av både mugg og olje, og det var kakerlakker som «angrep» fangene på kveldene. I tillegg var det svært dårlig mat ombord. Reisen foregikk over noen dager, og båtene fraktet fangene langs eleven Donau frem til Wien. I Wien kom de til en transittleir, hvor forholdene var bedre. Med tanke på hvordan fangene hadde hatt det i den leiren de kom fra, kunne denne leiren oppleves som «paradis» fordi fangene her fikk relativt romslige og rene brakker og bra mat, og i tillegg begynte været å bli varmere og bedre. I transittleiren var de i ca. tre uker, før de ble fraktet videre til Pommern i kuvogner på jernbanen til en ny transittleir. Der fikk de, etter mye uvitenhet, usikkerhet og spenning, vite at de skulle ut på en lang sjøreise «hvor sitronene blomstrer».²⁶⁰

²⁵⁸ Hirsti, *Partisanen*, 56.

²⁵⁹ Hirsti, *Partisanen*, 59.

²⁶⁰ Hirsti, *Partisanen*, 64.

Etter et lite opphold i den andre transittleiren, ble fangene fraktet om bord i et gammelt transportskip med store lasterom og turen mot Norge begynte. Totalt var det ca. 800-900 fanger som ble stuert sammen lasterommene under dekk. De visste ikke hvor lenge reisen skulle vare, og de fikk ikke lov å komme ut derfra før reisen var over. Blagoje forteller at han selv var en få som av og til fikk komme utenfor lasterommet, fordi han snakket tysk og kom i prat med en av de gamle matrosene om bord. Omtrent en uke, kanskje litt over, tok båtturen til Trondheim i Norge. På turen hadde fangene opplevd å høre alarmer, hvor de forstod at mannskapet gjorde klar livbåtene, og hvor de skjønnte at de selv i så fall ville dø hvis noe skjedde båten.²⁶¹ De fikk også oppleve storhavet, med heftige bølger og dårlig vær, hvor nesten alle fangene ble sjøsyke. I tillegg til dette ble også mange av fangene syke med dysenteri, mest sannsynlig grunnet dårlig drikkevann, som gjorde at flere ble veldig dårlige. En fange døde underveis og han ble dumpet på havet i stormen.²⁶² Med andre ord var båtturen til Trondheim en tøff båttur for fangene og mange var både svake og syke når de kom til Trondheim. I tillegg ble de i Trondheim jaget i land av brutale SS-folk, som brukte mye vold. Videre bar det til jernbanestasjonen hvor de nok en gang ble stuert inn i tog, denne gangen i godsvogner. Toget Blagoje var ombord i, inneholdt over 400 hundre fanger og dro nordover. Det stoppet ikke før det kom til Bjerka, som lå omtrent tre mil sør for Mo i Rana og ca. 13-14 km fra fangeleiren i Korgen.²⁶³ Som vi har sett på tidligere, måtte fangene her gå de resterende 13-14 kilometerne til leiren, noe som ble beskrevet som «den tyngste marsjen i hele sitt liv».²⁶⁴

Lignende historier, og kanskje også mer detaljerte historier, finner vi beskrevet både i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* av Jovanović²⁶⁵ og *En times frihet* av Kovačević. Kovačević beskriver i boka *En times frihet* hvordan han opplevde det å bli fraktet til Norge. Fra hans leir hvor det opprinnelig var 2500 mann, ble 500 plukket ut som friske og arbeidsdyktige og Kovačević var en av dem. Hver og en fikk utdelt et nytt teppe og matspann av blikk, som kunne romme 1 liter suppe. De fikk også «nye» gamle militærstøvler eller lave lærsko, som skulle erstatte trestøvlene de hadde hatt. Hele gruppen på 500 mann ble røntgenundersøkt, og sent på kvelden dro de av sted mot Norge. De måtte også gå en lengre marsj, og de ble også låst inne i togvogner, denne gang godsvogner hvor de var 55 mann i

²⁶¹ Hirsti, *Partisanen*, 65.

²⁶² Hirsti, *Partisanen*, 66.

²⁶³ Hirsti, *Partisanen*, 67.

²⁶⁴ Hirsti, *Partisanen*, 67.

²⁶⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 10-11.

hver vogn. Etter en lang togtur ble de neste morgen lastet ombord i et stort skip.²⁶⁶ På skipet hadde tyskerne festet et stor Røde Kors-symboler, men på dekk var det både maskingevær og kanoner dekket med store presenninger.²⁶⁷ Dette tyder på at tyskerne forsøkte å «skjule» hva de holdte på med.

Fangene ble satt i lasterommet hvor det var halm på gulvet som de kunne ligge på. Gjennom natten ble luften så dårlig i lasterommet at Kovačević snek seg litt ut.

Jeg bestemte meg for å komme meg på dekk, selv om det var forbudt. Noen minutter senere var jeg der oppe uten at noen hadde stanset meg. og da jeg først var på dekk, fikk jeg lyst å bli der så lenge som mulig. Jeg fikk øye på en kost, grep fatt i den og begynte å feie dekket. Ideén var ikke dårlig, tyskerne gikk forbi meg uten å fatte noen som helst mistanke, - det var jo på ingen måte unaturlig at en fange ble satt til å feie. Slik gikk jeg rundt, feiet litt av og til når noen dukket opp, og kikket meg rundt.²⁶⁸

Videre skriver han at de kom til Norge etter rundt ca. en uke, og da ble de igjen fraktet videre med godstog. De var lenge låst inne i godsvognene og hadde verken fått mat eller drikke på lenge. De hadde de også veldig kaldt. Når de til slutt fikk mat, var det klippfisk og gulrot. Fisken var veldig salt og fangene, som ikke hadde fått verken mat eller vann på en stund ble kjempetørste senere, men hadde ikke tilgang på vann ettersom de reiste med toget. Når de endelig stoppet på en stasjon fikk de laget et hull i veggen på godsvogna og fikk tilkalt en jernbanemann som hjalp de med å få snø inn i vogna slik at de fikk dempet tørsten.²⁶⁹

Kovačević og denne fangetransporten skulle til en av fangeleirene i Trøndelag, og ikke til en av de fem vi skal se nærmere på. Likevel er nok denne beskrivelsen av fangetransporten til Norge sannsynligvis lik for alle de jugoslaviske fangene.

Slik det kan forstås basert på det som har blitt skrevet og fortalt, hadde svært mange av de jugoslaviske fangene allerede sittet lenge i fangeleirene i Jugoslavia før de ble fraktet til Norge. De aller fleste av dem, slik som Blagoje Marinković, ble svært tøft behandlet av tyskerne i leirene. Det var dårlig mat, dårlig hygiene, både fysisk og psykisk tortur og overfylte leirer. Mange satt også i disse leirene over lengre tid før de ble sendt til Norge, slik som for eksempel Blagoje. Han satt i omtrent et halvt år i en slik leir før han ble sendt videre til Norge. Et halvt år med en slik behandling, påvirket fangene i stor grad og de var nok

²⁶⁶ Kovačević, *En times frihet*, 108.

²⁶⁷ Kovačević, *En times frihet*, 109.

²⁶⁸ Kovačević, *En times frihet*, 109.

²⁶⁹ Kovačević, *En times frihet*, 110-111.

allerede var i dårlig fysisk og psykisk tilstand før de i det hele tatt ble sendt fra fangeleirene i Jugoslavia.

I tillegg hadde også fangene en tøff reise fra Jugoslavia til Norge. De visste for det første ikke hvor de eller hva som skulle skje, til å begynne med, noe som for hvem som helst ville ha vært utfordrende i en slik situasjon. Båtturen over til Norge, samt togturen og marsjen, påvirket også fangene negativt. De måtte i over en uke oppholde seg i lasterom, de var mange stuert sammen, hadde dårlig med mat, mange ble sjøsyke, det var dårlig drikkevann som mange også fikk dysenteri av. Fangene var svake og utslitte når de kom frem til Norge. Mange av fangene var utpint og utslitte før de kom til Norge, og det skulle kanskje svært lite til før de døde i noen av de fem fangeleirene vi har sett på.

5.2 Hjelpen fra lokale nordmenn forbedret fangenenes levkår

Innbyggerne i Norge under andre verdenskrig, hadde trusler og provokasjon mot seg, og det var gitt beskjed fra tyskerne om at de nordmenn som hjalp fanger eller andre med å flykte skulle få dødsstraff eller havne i dødsleir. Hvis en fange som hadde forsøkt å rømme ble fanget av tyskerne igjen, ville han bli presset til å fortelle tyskerne hvem som hadde hjulpet han, om det så var med husly eller mat, eller viste han retningen å gå eller loset han.²⁷⁰

Innbyggerne i Nordland ble advart mot å kontakte krigsfangene av Von Hirsch (fylkesmannen i Nordland),²⁷¹ som vi kan se i eksempelet på neste side:

²⁷⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 34.

²⁷¹ Soleim, «Befolkningen og fangene», 348.

Forhold overfor krigsfanger.

Ved Reichskommissars forordning av 28. september 1941 er det bestemt at enhver direkte eller indirekte forbindelse med krigsfanger er forbudt. Unntatt fra dette forbud er kun den omgang som i utøvelsen av en tjeneste- eller kalls-plikt eller på grunn av krigsfangers arbeidsforhold, er tvingende nødvendig. Også i slike tilfeller må samkvemmet innskrenkes til det absolutt nødvendige. Overtredelse av dette forbud straffes med fengsel, i alvorligere tilfeller med tukthus.

Jeg finner grunn til på ny å gjøre oppmerksom på Reichskommissars ovennevnte forordning og vil inntrengende advare mot overtredelser, da slike ikke bare vil få følger for de enkeltpersoner som overtreder forbudet, men overtredelser vil også kunne få følger for hele sivilbefolkningen i vedkommende kommune.

Nordland fylke, Bodo den 14. november 1941.

Per v. Hirsch,
kst.

Forhold overfor krigsfanger.

Forordning av 14. november 1941. Hentet fra Soleim, «Befolkningen og fangene», 348.

Det var ikke bare frykten om å bli tatt i å hjelpe fangene som kunne være utfordrende for nordmenn. Nordmenn hadde også lite mat, og måtte selv rasjonere den lille maten de hadde. Mot slutten av krigen, særlig etter 1942, ble det vanskeligere for nordmenn å ha nok mat hjemme. Etter krigen hadde mange nordmenn mangelsykdommer og vitaminmangler.²⁷² Likevel trosset de aller fleste nordmenn både frykten og sulten for å hjelpe de jugoslaviske krigsfangene. Dette gjaldt både gjennom nordmenn på arbeidsplassen som jobbet der gjennom for eksempel vegvesenet, men også gjennom lokale nordmenn som gjemte mat og lignende til fangene, men også hjalp fangene hvis de rømte. Det var spesielt i de to leirene i Osen og Korgen at fangene fikk hjelp fra nordmenn. Disse to leirene lå geografisk sett nærmere tettsteder, og det bodde lokale i relativ nærhet til leirene. På arbeidsplassene hvor fangene måtte jobbe hele dagen, jobbet det også nordmenn som hadde ansvaret for selve byggingen og var byggeledere og her finner vi flere eksempler på hvordan nordmenn hjalp fangene.

²⁷² Elstad, Immonen og Fause, «Helsetjenester under krig og nazistisk okkupasjon» (Stamsund: Orkana Akademisk, 2022), 194-195.

Jovanović gir oss et eksempel på hvordan de fikk hjelp fra nordmenn i Osen-leiren. Det var stor sult blant fangene og hjelpen fra nordmenn blir beskrevet slik: «Fem-seks norske arbeidere som arbeidet sammen med oss på veianlegget hjalp til så godt de kunne: De gjemte ved siden av veitraséen, under stener, bak busker, litt brød, mang-en potet eller fisk, av og til småflasker tran. Nordmenn også hadde det tarvelig med mat».²⁷³

I noen tilfeller forsøkte også nordmenn å hjelpe fangene, men det var ikke alltid at det fungerte. Slik som i dette tilfellet, hvor en norsk hirdvakt i Osen-leiren skjøt en jugoslavisk krigsfange som spyttet blod. Nordmennene som var til stede på arbeidsplassen forlot arbeidet i demonstrasjon mot det som ble gjort mot fangen, noe som kunne ha bidratt til at tyskerne forstod at de ikke kunne holde på slik fordi da mistet de dyktige norske arbeidsmenn. Men til ingen nytte, for nordmennene fikk streng beskjed fra SS-bødlene at de måtte komme tilbake til veianlegget eller så måtte de også inn i leiren.²⁷⁴ Naturlig nok turte ikke nordmennene gjøre annet enn å dra tilbake til veianlegget, fordi de hadde jo sett måten de jugoslaviske krigsfangene ble behandlet på og ønsket nok ikke å bli behandlet slik selv.

Gjennom litteraturen kommer det også frem fortellinger om flere personer som bidro særskilt mye å hjelpe fangene, blant annet «onkel» Rugås (som vi har sett en del på tidligere) og Harald Knutli. Som nevnt var Harald Knutli en av seks norske formenn på arbeidet på veianlegget ved Osen-leiren, i tillegg til at han bodde på en gård som lå ca. 100 meter fra Osen-leiren. Som det blir beskrevet av Jovanović var Harald Knutli en av de som hadde mye kontakt med fangene på veianlegget, og både han og andre lokale nordmenn blir beskrevet gode nordmenn som hjalp fangene og som var til å stole på.²⁷⁵

Det gode forholdet som var mellom fangene og de lokale kom også til uttrykk den dagen, 6. mars 1943, fangene ble erklært krigsfanger og Wehrmacht tok over kontrollen i leiren. Da skriver Jovanović:

Men nordmennene som arbeider sammen med oss – våre venner, de gleder seg over at vi ble anerkjent som krigsfanger, vi ser det. De smiler, de blunker, og på alle slags måter gir oss tegn på deres glede. Kjære, gode mennesker, våre ekte venner! Gid vi alle sammen ville overleve og oppleve friheten!²⁷⁶

²⁷³ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 83.

²⁷⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 82.

²⁷⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, 50.

²⁷⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 117.

Det var ikke bare hjelpen de jugoslaviske krigsfangene fikk gjennom mat og klær som hjalp på levekårene. Som vi så vidt har sett på tidligere, fikk også fangene det de selv kaller for moralsk hjelp,²⁷⁷ som var den spesielle kommunikasjonen fangene hadde med de nordmenn. Det kan argumenteres for at denne kommunikasjonen var en form for semiotikk. Semiotikk, eller semiologi, kan innenfor den moderne kommunikasjonsteorien beskrives som en måte å bruke tegn for å kommunisere meningsfulle budskaper.²⁷⁸ I den vanskelige hverdagen fikk de jugoslaviske krigsfangene oppmuntrende ord, blick og nikk fra de nordmennene som arbeidet på arbeidsplassene. Som vi har sett på tidligere, var dette noe blant annet «onkel» Rugås, som jobbet med krigsfangene på arbeidsplassen i Korgen, gjorde mye overfor fangene. Dette ga fangene mye oppmuntring og samhold.

Dette er noe som er fascinerende og som det kan argumenteres for at dette bidro til å forbedre fangenes levekår i leirene da det var en særs viktig del av fangenes motivasjon og samhold. Man kan nesten si at det utviklet seg et språk, som ble som et eget språk mellom fangene og de norske arbeidslederne på arbeidsplassene, da de hadde et språk bestående av tegn og ansiktsuttrykk, samt små ord.²⁷⁹ Grunnen til at dette ble et slik språk, er nok blant annet fordi de for det første ikke kunne særlig mye av noe felles språk til å begynne med. I tillegg risikerte de at tyskerne oppdaget kommunikasjonen og det kunne oppstå konsekvenser og straff fra tyskerne. Dette «hemmelige» språket kan vi sammenligne med det Anne Eriksen skriver om motstandskampen som ble utøvd blant den sivile befolkningen (dvs. folk flest). Her ble det utøvd en holdningskamp og en hverdagskamp, både gjennom bruken av motstandstegn slik som binders og V-tegn, men også i det dagligdagse, kalt «slaget på kjøkkenfronten».²⁸⁰ Motstanden som den sivile befolkningen i Norge utøvde, var til en viss grad avhengig av å bli oppfattet som motstand, både av meningsfeller og motstandere, og dette er noe ulikt «motstandskampen» krigsfangene bedrev i form av den «hemmelige» kommunikasjonen, da krigsfangene egentlig ikke hadde behovet for å bli oppfattet av tyskerne, da konsekvensene av det kunne være store. Jeg vil heller trekke likhetslinjer mellom «følelsen» og moralen som dette «hemmelige motstandsspråket» ga til både den sivile norske befolkningen, men også til krigsfangene. I begge tilfeller ble dette noe felles, en motstand de delte, og som økte moralen og motivasjonen til å holde ut.

²⁷⁷ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 123.

²⁷⁸ Heradstveit og Bjørge, *Politisk kommunikasjon* (Oslo: Tano Forlag, 1987), 15.

²⁷⁹ Buvik, *Krigsfangeleiren i Korgen*, 13.

²⁸⁰ Eriksen, *Det var noe annet under krigen* (Oslo: Pax Forlag, 1995), 73-82.

5.2.1 Færre lokale bodde i nærheten av Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkelen

Det kan se ut til at det i Krokstrand-leiren og Bjellånes-leiren var mindre hjelp å få fra de lokale. Dette var ikke fordi de lokale ikke tilbydde hjelp, eller tilbydde dårligere hjelp, men fordi det bodde færre lokale i nærheten av leirene der, sammenlignet med Osen-leiren og Korgen-leiren, noe som forminsket mulighetene for å få hjelp. Polarsirkel-leiren lå enda mer øde og fra den det var mange kilometer til nærmeste hus.²⁸¹ I tillegg bedrev de heller ikke samme typen arbeid på veien i Krokstrand, Bjellånes og Polarsirkelen, men heller mer vedlikeholdsarbeid som vedhugging og snørydding langs riksveien, og derfor møtte de nødvendigvis heller ikke like ofte nordmenn på arbeidsplassen på samme måte som i Korgen og Osen, hvor de jobbet tett med hverandre.²⁸² Arbeidet i Polarsirkel-leiren bestod også av en del arbeid på Nordlandsbanen,²⁸³ men der var det gjort tiltak for å forhindre at fangene skulle arbeide så tett på nordmennene, noe som gjorde at det også her var mindre kontakt mellom fangene og nordmennene.²⁸⁴

Å skulle si at motstandens felles språk var helt avgjørende for de jugoslaviske krigsfangene, blir nok feil, ettersom at dette ikke var like mye til stede i Krokstrand-leiren og Bjellånes-leiren, og egentlig ikke til stede i det hele tatt i Polarsirkel-leiren. Men så kan det jo argumenteres for at Korgen-leiren og Osen-leiren eksisterte det mens SS styrte og fangene ikke var erklært krigsfanger, noe som gjorde levekårene hardere enn i de andre leirene og akkurat derfor var det kanskje ekstra viktig for fangene å ha dette felles motstandsspråket for å holde motivasjonen og moralen oppe under disse forholdene.

5.3 Var det noen fangevoktere som gjorde levekårene bedre?

Som vi har sett tidligere, så var det både tyske og norske fangevoktere i leirene. De fleste vi har lest behandlet fangene dårlige og bidro til å forverre levekårene i de fem leirene. Men kan det ha seg slik at det fantes noen fangevoktere som var snillere, og som hjalp fangene på måter som bedret levekårene til fangene på noen som helst måte?

5.3.1 De tyske vaktene

Vi kan begynne med å se på de tyske vaktene. Det var tyskerne som styrte og kontrollerte i leirene, men som vi har vært innom tidligere, så var det ulike organisasjoner som hadde kontrollen i ulike leirer. I Osen-leiren og Korgen-leiren var det SS som styrte i de to leirene. frem til mars 1943, da de jugoslaviske fangene ble erklært krigsfanger. Etter dette overtok

²⁸¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 369.

²⁸² Jovanović, *Flukt til friheten*, 186.

²⁸³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 369.

²⁸⁴ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 220.

Wehrmacht i begge de to. I Krokstrand-leiren og Bjellånes-leiren var det OT-mannskaper som styrte. I Polarsirkel-leiren kommer det ikke helt tydelig frem hvem som styrte, men ettersom SS ikke kontrollerte noen leirer etter mars 1943, er det derfor sannsynlig at det enten var Wehrmacht eller OT som kontrollerte Polarsirkel-leiren. Basert på både dødsstatistikkene, men også de gjenlevende krigsfangenes opplevelser, var SS verst, mens både OT og Wehrmacht var bedre. Wehrmacht virker muligens også bedre enn OT, og kanskje var dette fordi Wehrmacht-vaktene var fra det tyske militæret, og kunne mer om hvordan krigsfanger skulle behandles. Eller kanskje de hadde tenkt over hvordan de selv ønsket å bli behandlet hvis de selv ble krigsfanger, men dette er vanskelig å si med 100% sikkerhet.

Stort sett er det kun negative opplevelser tilknyttet de tyske vaktene i de fem leirene, men likevel noen få positive og disse skal vi se nærmere på. Dette handler om en Wehrmachtsoldat i Osen-leiren, etter at Wehrmacht tok over kontrollen av Osen-leiren etter SS, i mars 1943. Da ble en Wehrmacht-soldat beskrevet som god og han ble bare kalt «Brødet».

Han hvisker ofte: «Hitler kaputt! Stalin – Sieg! Stalin – seier» og hilser bak en busk med knyttneven. Hvis noen blant oss «glemmer seg» og arbeider «over normalen» kommer «Brødet» til den og sier halv tysk, halv serbisk: «Din apekatt, nema leba, nema radi! ... Ikke brød, ikke arbeid! Hitler kaput!». [sic]²⁸⁵

Med andre ord var det en tysk vakt fra Wehrmacht i Osen-leiren som var snill mot krigsfangene og som behandlet fangene bedre enn de andre soldatene. Dette var nok en av få tyske vakter, men som er verdt å nevne da det gir et perspektiv på at det fantes enkeltmennesker som skilte seg ut.

5.3.2 De norske hirdvokterne

Jovanović skriver at selv om mange av de norske hirdvokterne var slemme, fantes det også noen få som var gode mennesker og som ikke gjorde som sine medvoktere. Han trekker frem en hirdvakt i Osen-leiren ved navn Broddvei, som fangene selv hadde gitt kallenavnet «cetoje» (et nedsettende navn). Jovanović beskriver han som en «meget god mann, god som brød – som vi pleier å si».²⁸⁶ Videre skriver han at det var tre-fire gode voktere, hvert fall var de bedre enn resten. Disse fikk i oppgave å vokte de syke og svake, som enda hadde litt igjen å leve og som måtte arbeide for å få lov til å spise.²⁸⁷ Det beskrives også i *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* under kapittelet om Osen-leiren at flere av hirdvokterne var verre

²⁸⁵ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 117.

²⁸⁶ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 82.

²⁸⁷ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 82.

enn tyskerne selv, og at «alle sammen hadde, uten enhver tvil, mistet alt menneskelig, dersom de i det hele tatt hadde hatt det engang...».²⁸⁸ Så med andre ord var det noen hirdvaktene som var mer vennlige, men det fantes også noen som var verre enn tyskerne selv.

Et eksempel på en norsk hirdvakt som gjorde en «god» gjerning for fangene i Korgen-leiren, hvor Jovanović i *Flukt til friheten* forteller om en hendelse mellom fangen Blagoje Marinković, fangen Štefan og «onkel» Rugås. Fangen Štefan Talisman var kommet til Korgen-leiren fra Beisfjord-leiren. Han var en kriminell og i Beisfjord-leiren hadde han vært SS-vokternes høyre hånd og håndlanger, både i leiren og på arbeidsplassen. Da han kom til Korgen-leiren tok det ikke lang tid før han begynte å blande seg opp i disiplinen og holdningen til fangene under optelling, og dette gjorde han med bruk av vold med både stenger og never. På arbeidsplassen blandet han seg også inn, hvor han slo, og dette særlig på de svakeste. For sin «gode» oppførsel ble han lagt merke til av tyskerne og ble etter hvert utnevnt til gruppefører av Karl Lampe, visekommandanten i leiren. Karl Hese, som var leirkommandant sa til en av fangene som var «leir-eldste» at hvis noe skjedde med Štefan, skulle 50 fanger bli drept.

At Štefan var en farlig mann var tydelig, for ifølge ryktene hadde han i Beisfjord-leiren drept over 100 fanger med sine egne hender. I Korgen-leiren ble fangene redde for Štefan, og de skjønnte raskt at han var både farlig og at de tyske fangevokterne likte han. Etter å ha vært i Korgen-leiren i tre dager drepte Štefan fangen Miroslav Stamenković-Zaglavica, og etter det tok han et nytt liv annenhver dag. De andre fangene skjønnte etter hvert at for å forhindre at Štefan drepte flere, ble de nødt til å drepe han selv eller få han drept.

De andre fangene forsøkte å forgifte han to ganger, og det ble brukt både glass-støv blandet med marmelade og blodblandet diaré, men de lyktes ikke. En dag i leiren ga Blagoje Marinković (som for øvrig var gruppefører og tolk) kameratene sine råd om hvordan de kunne skulke arbeidet. Dette ble oppdaget av Karl Lampe, visekommandanten, og Štefan ble gruppefører for Blagojes grupper. Štefan behandlet fangene særs dårlig, han slo og ropte «Anstreng deg! Arbeid!». Så kom det plutselig en haglskur og det oppstod kaos på arbeidsplassene. Fangene hadde store smerter og haglskuren forsterket dette, og fangene klarte ikke arbeide. Det ble kastet både jord og stein overalt, og verktøy ble begravet i kaoset. Så kom leirkommandanten og stilte Blagoje til ansvar. Blagoje svarte at han ikke var hverken tolk eller gruppefører lenger, for det hadde Štefan overtatt etter kommando fra

²⁸⁸ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 97.

visekommandanten. Leirkommandanten likte ikke dette, kjeftet opp Štefan og gjeninnsatte Blagoje som tolk og gruppefører. Litt senere kom viseleirkommandanten tilbake og kjeftet og slo Blagoje, fordi han ikke slo fangene og roste Štefan som slo fangene. Blagoje ble deretter konfrontert av en av de farligste norske fangevokterne og en tysk politimann om hvorfor han ikke slo fangene, hvis han visste at han kunne bli drept av Štefan. Blagoje svarte at han ikke slo kameratene sine, og da var det heller bedre at han selv ble drept av Štefan. Da kom «onkel» Rugås forbi og hørte:

«Jeg kan ikke slå mine kamerater selv om jeg vet at Štefan kan drepe meg når som helst...» Og med lavere stemme, for at ikke Štefan skulle høre det, sa han: «Štefan slår... han kan virkelig slå. Han dreper. I Beisfjord-leiren har han kvalt over hundre mann, og her, i løpet av tyve dager, har han kvalt elleve mann!»²⁸⁹

Blagoje forsøkte her å fortelle «onkel» Rugås at det var en farlig fange i leiren som drepte andre fanger. Både Rugås, tyskeren og den norske fangevokteren fikk med seg dette og Blagoje sa videre at han visste dette kunne koste han livet, før han gikk av gårde til arbeidet. Senere møtte Rugås på Blagoje på arbeidsplassen og da visket han i øret til Blagoje at han på en lapp måtte skrive ned det han visste om Štefans kriminelle handlinger både i Korgen-leiren og Beisfjord-leiren og legge det på et sted hvor Rugås kunne finne det. To dager etterpå fant Blagoje et svarbrev fra Rugås om at Štefan skulle bli forhindret i å utføre mer terror mot fangene.²⁹⁰ Blagoje forteller at han ble redd og turte ikke snakke med noen av kameratene sine i leiren. På vei til arbeid noen dager senere ble Blagoje møtt av den norske fangevokteren som viste han et skudd og sa at skuddet var til Štefan. Vel fremme på arbeidsplassen begynte Štefan nok en gang å kommandere, jage og slå fangene og den norske hirdvakten bad han bort til seg hvor han deretter skrøt av han som gruppefører. Videre spurte den norske fangevokteren «tilfeldig» «hvor mange banditter han hadde kvalt med sine egne hender».²⁹¹ Štefan var stolt og svarte han i Beisfjord-leiren hadde kvalt over hundre fanger «banditter», og i Korgen-leiren allerede elleve. Videre beskriver Jovanović, med Blagoje som forteller, detaljert hva som skjedde:

Vaktposten kastet så sigaretten som han hadde begynt å røyke på, utenfor arbeidsplassen, og sa til Štefan at han kunne ta den og røyke den. Først betenkte Štefan seg, for det var strengt forbudt å gå utenfor arbeidsplassen. Men, da han trodde at dette

²⁸⁹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 63.

²⁹⁰ Jovanović, *Flukt til friheten*, 63.

²⁹¹ Jovanović, *Flukt til friheten*, 64.

forbudet ikke gjaldt han som gruppefører, gikk han over «grenselinjen» og bøyd seg etter sigaretten. Men da smalt det et skudd og så et til. Štefan falt om. Han var truffet av to skudd i ryggen. Vi andre fanger trodde ikke våre egne øyne. Vi stod som paralyisert, mens Štefan lå urørlig. Štefan – «Makten» - morder og håndlanger for tyskerne, var død, drept, skutt... Den norske vaktposten hadde tidligere skutt noen av våre kamerater som han kalte for dovenpelsler – i virkeligheten var dette utsultede skjeletter. Men nå, ved å skyte Štefan, hadde han berget mange liv, for Štefan ville ha kvalt en «banditt» annen hver dag i leiren eller på arbeidsplassen.²⁹²

På tross av at dette var en norsk fangevokter som tidligere hadde skutt flere av de mest utsultede og utslitte fangene og som var regnet som en av de farligere norske fangevokterne, gjorde han i denne situasjonen noe som kan regnes som bra, ettersom Štefan var en farlig fange. Hvorfor den norske fangevokteren drepte Štefan er vanskelig å si, men det er sannsynlig å tro at Rugås hadde snakket med den norske fangevokteren og fått han til å forstå alvorret. Jovanović skriver at Rugås hadde god innflytelse på mange av de norske fangevokterne og at han skal ha en god del av æren for at de norske fangevokterne forstod at fangene var mennesker, og ikke bare en «upersonlig masse». ²⁹³ Den norske fangevokteren ble i etterkant av hendelsen nesten selv skutt av leirkommandanten og andre SS-vakter som var rasende for at Štefan var blitt skutt. Dette skjedde dog ikke, men han ble overflyttet til en annen leir. «Onkel» Rugås kom neste dag på arbeidsplassen og bidro nok en gang med sine semiotikk-tegn, som vi har sett på tidligere. Til å begynne med lot han som at han ikke visste hva som hadde skjedd dagen før, og oppførte seg rolig og kald, og fokusert på arbeidet. Men likevel ga han ørsmå tegn til fangene: «Med de varme øynene smilte han og blunket, hilste på oss til høyre og venstre på sin måte og brummet: «Dobro, dobro... - bra, bra!»». ²⁹⁴ Med disse små tegnene forstod fangene at Rugås hadde bidratt til at Štefan ble drept, noe som ga fangene en ny bekreftelse på at Rugås brydde seg om fangene og visste omsorg dem. I tillegg ble disse små blikkene en ekstra motivasjon for fangene og noe «hemmelig» de hadde sammen i fellesskap. Det denne hirdvakten gjorde, var en «god gjerning» overfor flertallet av krigsfangene. Om dette var en bevisst handling for å være «god», eller om han ble «tvunget» av Rugås, er vanskelig å vite og egentlig er det kanskje Rugås «snillhet» overfor fangene som burde trekkes frem her.

²⁹² Jovanović, *Flukt til friheten*, 64.

²⁹³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 64.

²⁹⁴ Jovanović, *Flukt til friheten*, 64.

Denne hirdvakt hadde tidligere drept flere andre av de jugoslaviske krigsfangene. Dette var han ikke alene om, da mange av de andre hirdvaktene også hadde torturert og drept fanger. De var norske statsborgere som tok seg rettighetene til å drepe, men en tro om at de hadde fullmakt til å gjøre dette og de gjorde levekårene verre for krigsfangene. Christie konkluderer med at flere av hirdvaktene var aktivt deltakende i mishandling og drap av fangene. Hvorfor de tok del i tortur- og drapshandlingene, begrunner han med:

1. mangel på forståelse av en «naturlig» atferdsendring hos fangene på grunn av fangenskapet og dets påvirkninger på fangene.
2. lite kontakt med fangene, muligens på grunn av punkt 1
3. Manglende identifikasjon med fangene.
4. En oppfattelse av fangene som mindreverdige, som en mellomting mellom mennesker og dyr.
5. Fangene var en gruppe de var redd for.

Christie sier at det er sannsynlig at dette var en forutsetning for atferden hos de hirdvaktene som deltok i tortur- og drapshandlingene.²⁹⁵ At mange av de norske hirdvaktene deltok i å forverre levekårene for de jugoslaviske krigsfangene, er det ikke tvil om, og det faktum at de trodde de hadde rettigheter til å ta livet av noen andre, på grunnlag av at de anså fangene som mindre verdt enn seg selv er skremmende.

5.4 NSB og Det norske vegvesen

Vi vet at de jugoslaviske krigsfangene kom til Norge fordi tyskerne hadde behov for arbeidskraft på prosjektene sine for å bygge vei og jernbane. Selv om det var tyskerne som satte i gang prosjektene, og selv stilte med krigsfangene til arbeidskraft da det ikke var arbeidskraft å oppdrive i Norge, var det også nordmenn som var involvert i både byggingen og bestemmelsene av arbeidet. Norges Statsbaner (NSB) og Vegvesenet var begge statseide bedrifter som arbeidet med vei- og jernbanebyggingen sammen med tyskerne. Så hva var egentlig NSB og Vegvesenets roller i byggingen av vei og jernbane under andre verdenskrig? I nyere tid har det vært diskutert om staten Norge kunne bidratt mer i å forhindre grusomheter gjort av tyskerne, og dette er også tilfelle i NSB og Vegvesenets situasjon. Dette var to statseide bedrifter som «godtok» bruken av krigsfanger og hvorfor de gjorde det, hva de gjorde for å forhindre det og hva de kunne ha gjort for å forbedre forholdene for krigsfangene, er i og for seg en diskusjon som kunne krevd en hel masteroppgave. Derfor vil jeg i korte

²⁹⁵ Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, 168-169.

trekk diskutere hva de kunne gjort for å forbedre levekårene for krigsfangene, og eventuelt hvorfor dette ikke ble gjort.

Ifølge Nygaard kom det i etterkrigstiden ut historier om norske bedrifter under okkupasjonstiden, hvor det var to type historier som var vanlig å høre og hvor begge variantene har vært tilpasset «traumet» som det norske samfunnet fikk av den tyske okkupasjonen. Den ene historien handler om at bedriften la ned arbeidet, mens den andre handler om at bedriften ble utsatt for tysk press, men likevel forsøkte å fremme de norske interessene så godt som mulig gjennom bedriftens arbeid.²⁹⁶ Noe lignende diskuteres også av Westlie, i forhold til om det var slik at NSB ble utsatt for press slik at de «måtte» gå med på å bruke krigsfanger, dog om det faktisk skjedde er noe usikker ettersom Westlie skriver at kildene ikke har vært tydelige nok på om dette var slik eller ikke.²⁹⁷ Det samme kan man spørre seg om når det kommer til Vegvesenets rolle i byggingen av riksveien, det som i ettertid har blitt kalt blodveien, og hvilken rolle Vegvesenet hadde der i bruken av krigsfangene. Som Nygaard skriver i boka *Store drømmer og harde realiteter*, så ble det etter krigen en oppfatning av at Vegvesenet ikke var involvert i de tyske veiprosjektene, noe Nygaard videre skriver ikke var en helt riktig oppfatning.²⁹⁸

5.4.1 NSB

NSB hadde ansvaret for norsk jernbanevirksomhet og ble derfor også automatisk involvert i tyskernes ønske om å bygge jernbanen i Nord-Norge. I 1941 stilte Wehrmacht krav til NSB om at Sørlandsbanen måtte bli ferdig så raskt som mulig og at de ville ta i bruk russiske krigsfanger hvis ikke det dukket opp flere arbeidere hos NSB. NSBs hovedstyre ved banedirektør Otto Aubert var uenig i bruken av krigsfanger og sendte ut oppfordring til samtlige av NSBs distrikter om å unnvære arbeidere til Sørlandsbane-prosjektet. Hvorfor Aubert ikke ville bruke krigsfanger, er usikkert. Var det personlig eller var det mer dyptliggende grunner? Et halvt år senere sto tyskerne klar for å bygge Nordlandsbanen. I nord ønsket de å bygge jernbanen, for å kunne hente ut jernmalm som de hadde behov for i forbindelse med våpenindustrien, via Kiruna i Sverige og frakte det til Narvik og videre til Tyskland. Til dette arbeidsopdraget manglet det arbeidere og nok en gang kom krigsfanger opp som tema.²⁹⁹

²⁹⁶ Nygaard, *Store drømmer og harde realiteter*, 184.

²⁹⁷ Westlie, *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*, 90-91.

²⁹⁸ Nygaard, *Store drømmer og harde realiteter*, 183.

²⁹⁹ Westlie, *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*, 89.

For å få tatt i bruk krigsfangene ble en rekke myndighetsorganer (bl.a. Reichskommissariatet, Wehrmacht og det NS-styrte Direktorat for Arbeidsformidling og Arbeidsløshetsstrygd) engasjert for å overbevise NSB om å ta i bruk krigsfanger. Det ble flere brevutvekslinger, hvor «NSB ble nevnt spesifikt som et selskap som burde bruke fanger til de viktigste delene av jernbanebyggingen».³⁰⁰ Om det også var forhandlinger hvor NSB ble presset til å akseptere bruk av krigsfanger er noe usikkert, men Westlie nevner at det var tilfelle innenfor flyplassbyggingen at OT til en viss grad presset norske entreprenører og kanskje skjedde dette også med NSB. Bakgrunnen til å tro dette er at Otto Auberts tanker om å unngå å bruke krigsfanger ikke ble hørt når det kom til Nordlandsbanen. 11. januar 1942 godtok overingeniør Bjarne Vik ved Nordlandsbanen at det skulle brukes krigsfanger for å få bygget ferdig jernbanestrekningen fra Mo til Fauske. Han skrev i brevet til Wehrmacht at «Er det ikke mulig å skaffe et stort nok antall norske arbeidere kan vi bruke krigsfanger på strekningen over høyfjellet».³⁰¹ Videre skrev Vik at han trodde 4000 var et greit antall og at de i sommermånedene kunne bo i telt. Om vinteren mente han at det ville være behov for 1200 krigsfanger på strekningen Storforshei-Saltdal, som var omtrent 111,2 kilometer. Videre skrev han at Wehrmacht selv måtte ta ansvar for fangene på alle områder, dvs. forvaltet, bevoktet, bespist og tatt hånd om. Noen uker senere, etter brevutveksling, stilte også NSBs ledelse seg bak Viks forslag og skrev at Vik visste best hva som var behovet. Da konkluderte tyskerne med at å bruke krigsfanger i arbeidet nå var blitt mulig. Westlie skriver videre at det for tyskerne var viktig at NSB var «enige» i bruken av krigsfanger,³⁰² sannsynligvis fordi tyskerne var avhengige av NSBs medvirkning for å få til å bygge Nordlandsbanen.³⁰³

I *Hitlers byggherrer* av Andersen virker historien å være noe annerledes, da det ifølge Andersen ble et endret syn på hvordan nordmenn og krigsfangene fungerte sammen. Arbeidet på riksvei 50 begynte på et tidligere tidspunkt enn arbeidet ved jernbaneanleggene, og dermed erfarte tyskerne noe som endret bruken av krigsfanger på jernbanen. Gjennom arbeidet på riksvei 50 arbeidet nordmenn og fanger side om side, og tyskerne erfarte at dette ikke nødvendigvis var så bra. Grunnet mangel på tysk fagpersonell endte det med at norske veiingeniører ufrivillig ble trukket inn i organiseringen av fangeinnsatsen ved at de arbeidet sammen. Lederen av arbeidet på riksvei 50 mellom Elsfjord og Korgen var overingeniør Petersen, og han skrev i sine rapporter til Einsatzgruppe Wiking (som var en egen OT-

³⁰⁰ Westlie, *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*, 90.

³⁰¹ Brev fra Bjarne Vik (1942), sitert i Westlie, *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*, 90-91.

³⁰² Westlie, *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*, 91.

³⁰³ Westlie, *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*, 92.

avdeling) at situasjonen med fangene og de «morderiske» SS-vaktene skapte både frykt og engstelse blant de norske arbeiderne. I ledelsen i Vegvesenet ble disse reaksjonene fra de norske arbeiderne kun i begrenset grad fulgt opp. Tyskerne i Einsatzgruppe Wiking bemerket seg at flere norske veiarbeidere ikke ville arbeide med fangene, og det gikk så langt at det i februar 1943 ble snakk om fjerne Vegvesenet fra det operative ansvaret på riksveien, og heller gi OT ansvaret slik at anleggene var rene OT-prosjekter.³⁰⁴ Det tyder ikke på at dette faktisk skjedde, men det skapte endringer når det kom til byggingen av jernbanen og bruken av krigsfanger der.

Gjennom våren 1943 ble Henne (lederen for Einsatzgruppe Wiking), mer sikker på at måten fanger og nordmenn skulle arbeide sammen var en dårlig løsning. Dette handlet i hovedsak om man ikke fikk brukt fangenes potensiale når det var nordmenn som var arbeidsledere. På et av veianleggene hadde et tysk firma overtatt ledelsen etter Vegvesenet, og her var det bevisst at fangenes ytelser hadde økt betraktelig. Derfor ble det på de nye anleggene bestemt at fangene og nordmennene ikke skulle arbeide sammen. Dette førte til at NSBs norske underentreprenører som de hadde brukt i byggingen, nå skulle bli supplert med et større antall tyske byggefirmaer.³⁰⁵ Det kan diskuteres om det også var derfor at nye krigsfangeleirer, slik som for eksempel Polarsirkel-leiren ble bygd vekk fra lokalbefolkningen, for å forhindre kontakt mellom nordmenn og fangene.

5.4.2 Det norske vegvesen

Før andre verdenskrig begynte, var det Vegvesenet som styrte mye av veibygingen i Norge, og hadde et press på seg til å legge nytt veidekke på mange av veiene i Norge. I Tyskland var Fritz Todt og hans kunnskaper om veibyging på vei opp og frem, som vi har sett på tidligere i oppgaven ble han, sammen med resten av OT, ansvarlig for byggingen av jernbanen, riksveien og andre befestninger i Norge. For Nord-Norge gjaldt dette Nordlandsbanen og riksvei 50. Hvordan forholdt vegvesenet seg til de nye makthaverne i Norge?

1942 ble et vendepunkt for veibygingen i Norge. Det var fordi tyskerne dette året økte sin byggevirksomhet i Norge, fordi de innså at Norge fikk en strategisk viktig betydning når Tyskland selv invaderte Sovjetunionen sommeren 1941.³⁰⁶ Som nevnt tidligere, ble bruken av fanger aktuelt og nødvendig for Tyskerne. Men hva tenkte Vegvesenet om bruken av krigsfanger på arbeidet? Valgte de å samarbeide med tyskerne, og hvorfor valgte de det i så

³⁰⁴ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 222.

³⁰⁵ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 222-225.

³⁰⁶ Nygaard, *Store drømmer og harde realiteter*, 183.

fall? Slik det blir beskrevet av Nygaard, ble samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten rettferdiggjort med bruk av argumentene «hensynet til arbeidsplasser» og «forsyningen til befolkningen». Dette var det Administrasjonsrådet (organet som skulle lede siviladministrasjonen i Norge under okkupasjonen) som sa, og i ettertid har dette blitt stilt spørsmål ved disse argumentene, da flere i rådet var ledere i virksomheter som profiterte på samarbeid som ble inngått med tyskerne.³⁰⁷ Som vi vet ble det brukt krigsfanger på Vegvesenets arbeid, derfor spør man seg: Var det tilfelle i Vegvesenet også, at lederne profiterte på samarbeid, eller var det andre grunner som gjort at Vegvesenet endte opp med å samarbeide med tyskerne og å ta i bruk krigsfanger.

Forholdet mellom Vegvesenet og den tyske okkupasjonsmakten skilte seg på mange måter fra NSBs forhold med tyskerne. En grunn ser ut til å være at Wehrmacht og tyskerne anså togtrafikk som strategisk viktigere enn veitrafikk, og at veiene i Norge var så dårlige at tyskerne ville ha bedre nytte av jernbane. I tillegg kan en annen forklaring være at NSB var mer sentralstyrt enn hva Vegvesenet var, og det var dermed enklere å styre jernbanetrafikken fra Oslo. Det var mer tungvint i Vegvesenet, hvor hvert fylke hadde kontroll på veiene.³⁰⁸

Tyskerne stilte etter hvert krav til Vegvesenet, og i Vegvesenet ble de diskutert hva som var riktig å gjøre. Baalsrud (ledere i Vegvesenet) diskuterte med de andre lederne i Veidirektoratet, men rundt 6. juni virker ting å være i gang for da ankom tjære og asfaltstoff til Bergen. I Vegvesenet var en av usikkerhetene hvordan de skulle få mobilisert nok arbeidere til alt som nå var planlagt av tyskerne, men Rikskommisariatet svarte at de hadde nok arbeidere. Terboven skal ha presentert Vegvesenet med 5 scenarioer til organiseringen av arbeidet:

- Vegvesenet gjør arbeidet og betaler arbeiderne
- Tysk arbeidsledelse med finansiering fra Vegvesenet og norske arbeidere.
- Vegvesenet leder arbeidet og den tyske okkupasjonsmakten betaler.
- Tysk arbeidsledelse med tysk finansiering.
- «Polske og tsjekkiske krigsfanger delvis som arbeidshjelp i øde egne».³⁰⁹

Det tyder på at de tyske representantene Vegvesenet var i samtaler med, visste at det var kontroversielt å bruke fanger eller tvangsarbeidere og at det var regler (Haagkonvensjonen à

³⁰⁷ *Store drømmer og harde realiteter*, 189

³⁰⁸ *Store drømmer og harde realiteter*, 190.

³⁰⁹ *Store drømmer og harde realiteter*, 196.

1899 og 1907) for hvordan stater skulle opptre i krig. Om Vegvesenet selv var klar over disse reglene, er noe usikkert og det er det som gjør dette interessant.

Vegvesenet gikk med på å bruke krigsfanger i arbeidet, og det er tydelig at i løpet av det første krigsåret inngikk Vegvesenet, steinindustrien og asfaltentreprenørene et tett samarbeid med okkupasjonsmakten. Det ble blant annet tillatt bruk av krigsfanger, bygging av flyplasser mens kamphandlingene mellom Tyskland og Norge holdte på, og til de fleste av tyskernes prosjekter stilte de raskt opp.³¹⁰ På tross av dette «tette» samarbeidet, ser det ut til at Vegvesenet ikke var klar over tyskerne ønsket å utbedre infrastrukturen i Nord-Norge (krigsformål).^{311 312}

Baalsrud ble informert om at de jugoslaviske fangene som skulle brukes på riksvei 50, var «politiske» fanger. Ettersom de ikke var krigsfanger, var det SS som ble gitt oppgaven om vakthold istedenfor Wehrmacht. Som Nygaard skriver, var SS det viktigste terrorinstrumentet til Hitler og SS var også hovedansvarlig for jødeutryddelsen. Videre skriver Nygaard at noe av det mest grusomme som har foregått på norsk jord, er behandlingen av jugoslavene som tyskerne og norske hirdvakter stod for.³¹³

Få dager etter at de jugoslaviske fangene kom til Norge og veianleggene, ble det sendt klagebrev til Baalsrud fra en norsk avdelingsingeniør ved Helgeland Veikontor i Nordland. De norske veiarbeiderne reagerte raskt på hvordan fangene ble behandlet, og skjønnte at dette ikke var rett måte å gjøre et på og de ble urolige og nervøse av det. Avdelingsingeniøren skrev til Baalsrud at fangearbeidet var lite hyggelig å ha noe med å gjøre. Baalsrud gjorde ikke ordentlig alvor av tilbakemeldingen, og i oktober 1942 fikk han en ny tilbakemelding fra en assistentingeniør (også norsk), med en rapport fra Finnmark om at fangene bare var skinn og bein. Det virker som at Baalsrud prøvde å gi rapporter videre og forsøkte å få endringer, men lite skjedde umiddelbart. Likevel blir det en endring når de blir erklært krigsfanger i mars 1943.³¹⁴ Slik det ser ut, gikk Vegvesenet raskt med på å bruke fanger og tvangsarbeidere. Noe som ifølge Nygaard var ulikt NSB, som skal ha nektet å ta imot sovjetiske krigsfanger til jernbaneutbyggingen. Dog gikk NSB etter hvert med på det de også, og det som skjer da som er ulikt, er at Vegvesenet prøver å endre forholdene for krigsfangene, mens NSB fant seg til rette med det.

³¹⁰ *Store drømmer og harde realiteter*, 203.

³¹¹ *Store drømmer og harde realiteter*, 204.

³¹² *Store drømmer og harde realiteter*, 208

³¹³ *Store drømmer og harde realiteter*, 215.

³¹⁴ *Store drømmer og harde realiteter*, 217-218.

Både i NSB og Vegvesenet ble det brukt fanger i arbeidet, og ingen av de to bedriftene sto imot tyskernes krav om å bruke fanger. At de ble presset av den tyske okkupasjonsmakten, er det ikke tvil om, men hvorfor gjorde de ikke det de kunne i sin makt for å påvirke hvordan driften og arbeidet ble organisert, slik at forholdene kunne ha blitt bedre for fangene. Det leder videre til spørsmålet om hvilket handlingsrom de to bedriftene hadde. Var de presset opp i et hjørne eller ga de opp for lett? Det er vanskelig å si det å yte motstand mot bruk av fangene i arbeidet hadde hjulpet, ettersom NSBs opprinnelige avslag på bruk av fanger ikke hadde noen effekt. Men som Nygaard skriver, kanskje kunne Baalsrud sagt at Norge og Vegvesenet ikke var forpliktet til å bruke fanger som var politiske jmf. Genèvekonvensjonen.³¹⁵ Utover at NSB og Vegvesenet kunne ha «kjempet» hardere for å forhindre bruken av fanger, kunne de for eksempel ha forsøkt å påvirke levekårene på andre måter. Det viser seg at Vegvesenet blant annet bidro i å tegne fangeleirene, men også fikk tilbud om å ha ansvar for maten til fangene. Hadde de gått med på dette, hadde det

5.5 Hvordan påvirket leirkommandantene levekårene i leirene?

Vi har tidligere fått vite litt om Hermann Dolp, som var leirkommandant i Osen-leiren og Korgen-leiren for en periode, som var en fæl leirkommandant. Vi har også sett litt på leirkommandanten i Krokstrand-leiren Jung, som heller ikke behandlet fangene bra. I hvilken grad kunne leirkommandantene påvirke levekårene i de fem leirene?

Hermann Dolp var født i 1889 i Türkheim, Bayern. Han kom fra en bakgrunn uten spesiell rikdom, og var både dømt for tigging i 1907, men også andre dommer for bråk, vold og fyll. Han ble med i SS i 1928.³¹⁶ Utover 1930-tallet var Dolp i tjeneste flere steder. Han var innom Sachsenhausen konsentrasjonsleir og Kalisch i Polen, hvor han ikke «oppførte» seg spesielt godt. Blant annet ble han sparket fra tjeneste i Sachsenhausen på grunn av manglende lederevner og fyll, og Himmler nedgraderte og forbydde han alkohol i to år i 1940 etter voldtekt av en polsk kvinne i Kalisch i Polen. På tross av sin dårlige oppførsel og nedgradering, ble han etter hvert leder for flere arbeidsleirer. Hans daværende leder, Odilo Globocnik, som var en sentral skikkelse i forbindelse med flere tilintetgjørelsesleirer samt Aksjon Reinhardt, skrøt av Dolp og sa: «Han har forstått å holde tukt og disiplin blant jødene

³¹⁵ Nygaard, *Store drømmer og harde realiteter*, 218.

³¹⁶ Bruland, «Den danna pøbelen som overtok styringa av staten» - et essay om Kjartan Fløgstad's historiesyn i boka *Grense Jakobselv* (Oslo: Dreyers Forlag, 2014), 225.

og sigøynerne, og til tross for manglende bevoktning har det ikke forekommet situasjoner. Hans personlige forhold er preget av nøysomhet, og han har avstått fra alkohol».³¹⁷

Det siste gjorde Dolp før han ble sendt til Norge for å arbeide med de jugoslaviske krigsfangene, var byggingen av tilintetgjørelsesleiren Belzec og på østfronten hvor han var byggeleder. Han arbeidet i begge disse tilfellene med tvangsarbeidere og krigsfanger, så å jobbe med de jugoslaviske krigsfangene var ikke direkte nytt for Dolp. Hvorfor akkurat Dolp ble overført til Norge, for å være leder for vei- og byggearbeidene hvor det ble brukt krigsfanger her, diskuterer Bjarte Bruland i boka *Intellektuelle og det totalitære: pervertert idealisme?*. Det var Himmler som ba om at «eldre SS-førere» ble satt inn som ledere for bane- og veiarbeidene i Nord-Norge. Han begrunnet det med at selv om disse førerne ikke var særlig militært dannet, kunne de likevel ha en vilje og evne til å kunne klare å overkomme enhver art av hindring ved å improvisere. De var eldre og hadde erfaringer fra kamptiden. Dette skulle jo også vise seg å senere stemme, da Dolp var grunnen til at tusenvis av lik ble begravet.³¹⁸ For mer spesifikt Korgen- og Osen-leirene så døde mange hundre jugoslaviske krigsfanger under Dolps ledelse.

en temmelig liten ss-mann med rødt oppustet ansikt, med flattrykt nese som hos en bulldogg (jeg ber en hver bulldogg om forlatelse for at jeg sammenligner den med en ss-udyr), med blå- grønne øyne, litt utvannete, med ubestemt blikk, lumsk og gloende. Med begge hender støtte han seg på en tykk stokk.».³¹⁹

Slik blir Dolp beskrevet av Jovanović, som videre skriver at han var blant fangene kjent som et «rovdyr».

Jung var en annen leirkommandant som arbeidet i Krokstrand-leiren. Han var underoffiser innenfor OT, og befalet i Krokstrand-leiren var også OT-menn. Jung ble av Jovanović beskrevet som en farlig mann, han også. I en beskrivelse fra en overlevende fange fra Krokstrand-leiren blir det beskrevet: «Ellers var denne Jung en farlig hund! – Sa Čeda. – Svært ofte var han full. En gang, det var andre dagen i det nye året 1943, altså den 2. januar, falt han inn i sykestua, og i fylla skjøt han sju syke med maskingevær – alle som fantes der på den tiden».³²⁰

³¹⁷ Bruland, «Den danna pøbelen som overtok styringa av staten» - et essay om Kjartan Fløgstad's historiesyn i boka *Grense Jakobselv*», 226.

³¹⁸ Bruland, «Den danna pøbelen som overtok styringa av staten», 226-227.

³¹⁹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 76.

³²⁰ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 144.

Det er tydelig at Jung ikke var godt likt, og både han og Dolp var to leirkommandanter som ikke behandlet fangene bra. Dolp var nok noe verre enn Jung, og om det var fordi Dolp tilhørte SS, og hadde noe sterkere ideologi og tanker bak handlingene sine, eller om han bare var en grusom mann er vanskelig å vite. Likevel vil jeg påstå at leirkommandantenes ledelse i leirene var avgjørende for levekårene til de jugoslaviske krigsfangene. Leirkommandantene forventet at vaktene skulle følge deres egne eksempler, så hvis de var fæle, ble også vaktene det. Hvis det hadde vært «snillere» leirkommandanter, hadde nok vaktene oppført seg deretter. Jung var antakeligvis leirkommandant i Bjellånes-leiren også, men det kommer ikke helt tydelig frem. I Polarsirkel-leiren ikke blir trukket frem en «fæl leirkommandant» på samme måte som Dolp og Jung. Noe som underbygger at det var en «snillere» leirkommandant i Polarsirkel-leiren, er oppfatningen av at det var bedre tilstander der. De hadde mer mat og bedre vilkår generelt der. Som vi på tidligere i et eksempel om de sovjetiske krigsfangene i Polarsirkel-leiren, skriver Jovanović at de jugoslaviske krigsfangene bestakk både leirkommandanten og leirføreren med sigaretter og søt hvit kaffe fra Røde-Kors pakkene.³²¹ Med andre ord kunne ledelsen i Polarsirkel-leiren se gjennom fingrene på diverse ting, og kan kategoriseres som «snillere» og avgjørende for bedre levekår i Polarsirkel-leiren.

5.6 Ulikt klima skapte ulike forutsetninger for overlevelse og rømning i leirene

Som vi har sett litt på tidligere når vi har sett på de fem leirene, har det vært nevnt at Polarsirkel-leiren hadde et litt hardere klima enn de andre leire, særlig Korgen-leiren og Osen-leiren. Generelt i Nord-Norge både var og er det et tøft klima om høst, vinter og vår, da vinteren også går ut over både høst- og vår-måneder. Gjennom en «vanlig» vinter i dag i 2023 er Saltfjellet stengt mange ganger grunnet dårlig vær, og særlig snø-fokk og vind. Dette været var nok også til stede under krigen og et vær også de jugoslaviske krigsfangene måtte forholde seg til. Polarsirkel-leiren lå omtrent 700 meter over havet,³²² og som nevnt tidligere lå denne leiren i ødemarken hvor det ikke var et eneste tre å se. Som det blir beskrevet av Jovanović var klimaet var dårligere. Fangene hadde også en dårlig forutsetning ettersom de kom dit sent på sommeren 1944 og hadde hele den lange vintersesongen foran seg.^{323 324} Mange mente også at det verken var tyskere, norske nazister, grensepatriuljer, leirvakter eller lignende som var det verste for fangene å møte på i en eventuell rømningssituasjon, men heller uværet i fjellet. Som det blir skrevet av Jovanović: «Alle nordmenn er enige om at fiende nummer én er uværet i fjellene. Snøstorm og frost tok livet av mange flyktninger og

³²¹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 171.

³²² Store norske leksikon, «Saltfjellet», av Geir Thorsnæs, 17.11.2020. <https://snl.no/Saltfjellet>

³²³ Jovanović, *Flukt til friheten*, 369.

³²⁴ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 172.

loser i Nord-Norge og Nord-Sverige, og mange dem som overlevde, fikk varige frostskeer». ³²⁵ Videre beskrives det også: «Mange trodde at faren var over bare de nådde grensen. De trodde at alle veier og stier fører til bebyggelse, og at alt bare var herlighet og glede, men... Oftest var det ingen veier eller stier...». ³²⁶ Dette var særlig tilfelle i Polarsirkel-leiren. Å skulle flykte derfra var utfordrende, som nevnt tidligere. Det var ikke hus i mils omkrets, og dette gjaldt også på svensk side av grensen.

Med klima som grunnlag kan det argumenteres for at levekårene i Polarsirkel-leiren var mer utfordrende for de jugoslaviske krigsfangene, enn hva det var i de andre leirene. Men i hvor stor grad påvirket dette levekårene så mye at man kan si at Polarsirkel-leiren var den verste? Det er sannsynlig å anta at grunnen til at så få forsøkte å rømme fra Polarsirkel-leiren var grunnet dårlig klima, dårlige forhold rundt leiren i forhold til lite trær, men også lite folk som bodde. Likevel var det heller ikke overdrevent mange flere som forsøkte å rømme fra de andre leirene, og det var ikke verken et enkelt klima eller enkelt landskap å skulle rømme fra de andre leirene heller. Som vi har sett på tidligere i oppgaven, forsøkte noen fanger i Bjellånes-leiren å rømme, men fordi de gikk i dyp snø valgte de å snu. Ved et annet tilfelle i Bjellånes-leiren hadde to fanger planer om å rømme, men de snakket med noen nordmenn som mente at snøen var for dyp og at det ble for vanskelig å skulle flykte, noe fangene hørte på, og ble værende. ³²⁷

5.7 Bidro Røde Kors i å hjelpe de jugoslaviske krigsfangene?

Noe annet som jeg også fant interessant, og som jeg ville se nærmere på, var hvilken rolle Røde Kors hadde i de fem krigsfangeleirene. Bidro Røde Kors på noen måte til å bedre levekårene for de jugoslaviske krigsfangene? Ut fra det som blir nevnt, særlig i fangelitteraturen til Jovanović, så fikk de jugoslaviske krigsfangene hjelpepakker fra Røde Kors, men dette var etter mars 1943 da fangene ble erklært krigsfanger.

I boka *Med rett til å hjelpe* av Eldrid Mageli, står det at noen av Røde Kors sine viktigste oppgaver under krigen var å finne ut hvor det var fanger, slik at de kunne bidra med forsendelser med medisiner og mat. Det fantes to typer fanger, og dette var sivile fanger og krigsfanger. Som nevnt var krigsfangene beskyttet av Genèvekonvensjonen, mens de sivile fangene gjerne var politiske fanger. Det var lettere for Røde Kors å hjelpe krigsfangene, da Genèvekonvensjonen var et lovverk som tyskerne stort sett respekterte. Røde Kors fikk

³²⁵ Jovanović, *Flukt til friheten*, 38.

³²⁶ Jovanović, *Flukt til friheten*, 39.

³²⁷ Jovanović, *Flukt til friheten*, 186-187.

hjulpet mange norske krigsfanger, som var fanget både i Tyskland og i Norge.³²⁸ Det var ikke bare Genèvekonvensjonen som gjorde det enklere å hjelpe nordmenn, det var også med bakgrunn i tyskernes rase-ideologi. For eksempel fikk Røde Kors (i Norge) mulighet til å sende pakker til norske politiske fanger som var i tyske konsentrasjonsleirer fra november 1942. Dette var leirer hvor Røde Kors hadde inspeksjonsrett og denne muligheten oppstod fordi det tyske Røde Kors gikk med på å lokalisere de, ettersom de norske fangene hadde en såkalt «arisk elitestatus».³²⁹

Med de utenlandske krigsfangene som var i fangenskap i Norge var det vanskeligere for Røde Kors å bidra med hjelpen de ønsket å gi. Blant annet fikk Røde Kors avslag når de henvendte seg til tyske myndigheter om å få tilgang i leirene. Men de klarte likevel å bidra med noe hjelp, og dette blir beskrevet slik:

Trondheim krets klarte å skaffe innpass i en jugoslavisk og russisk leir for syke, og forsynte dem med medisiner. Representanter for det internasjonale Røde Kors fikk anledning til å besøke fangeleirer i 1943 og 1944. Julen 1944 sendte Norges Røde Kors 1200 små pakker til franske arbeidere i Norge gjennom arbeidernes tillitsmenn, uten å spørre tyskerne om lov.³³⁰

Her blir det blant annet nevnt en jugoslavisk leir i Trondheimsområdet, men det blir ikke nevnt noe om noen av de fem leirene jeg har sett på. Men ut fra hva Jovanović skriver, vet vi at det i Polarsirkel-leiren ble gitt ut Røde Kors-pakker til de jugoslaviske krigsfangene, da han beskriver at det var så mye snø i november 1944 at Røde Kors-pakkene ble forsinket og kom ikke til leiren på lang tid. Jeg tolker også ut fra det han skriver at Røde Kors-pakkene hjalp fangene mye og hadde stor betydning for fangenes velvære, ettersom han skriver at når veien ble stengt ble det større sult.³³¹

Det kommer ikke tydelig frem i Røde Kors sin egne historiebok hvor mye de bidro å hjelpe de jugoslaviske fangene,³³² men som nevnt skriver de at det var lettere å hjelpe de som vær erklært krigsfanger og dette ble de jugoslaviske fangene i mars 1943. Derfor kan det antas at Røde Kors kanskje ikke fikk hjulpet de jugoslaviske fangene noe særlig før det og ikke fikk bidratt noe særlig i å øke jugoslavenes levekår før tidligst mars 1943.

³²⁸ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 186.

³²⁹ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 188.

³³⁰ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 187.

³³¹ Jovanović, *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, 175.

³³² Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 165-197.

5.8 Tyskernes tiltak forbedret levekårene til krigsfangene

Tyskerne innså etter hvert at bruken av krigsfanger slik de hadde brukt de, ga dårligere ytelse i arbeidet enn de hadde planlagt. Både blant de jugoslaviske og sovjetiske krigsfangene hadde dødeligheten gjennom 1942 vært høy, og av de jugoslaviske krigsfangene som kom til Norge i 1942 var bare ca. 35 prosent i live i 1943.³³³ I tillegg hadde Hitler beregnet at det var ubegrensede ressurser med krigsfanger, noe som ikke lengre var tilfelle, og døde krigsfanger ville ikke bli erstattet. I OT og Wehrmacht ble det tydelig at den høye dødeligheten var et problem for arbeidet. Det ble gjort tiltak av Willi Henne (lederen for Einsatzgruppe Wiking), som bedret forholdene noe. Dette var blant annet å gjøre ferdig sanitæranlegg og kjøkken, som i flere leirer ikke hadde vært ferdigstilt når fangene ble satt i leirene. I tillegg fikk også Henne overført driften og vaktholdet av leirene fra SS til Wehrmacht. Samtidig i denne prosessen fikk også de jugoslaviske fangene status som krigsfanger. Kombinasjonen av dette bidro til den store nedgangen i dødelighet blant fangene. I juni 1943 ble det krigsfangene langs riksvei 50 erklært tilnærmet «fullt ut ytelsesdyktige».³³⁴ Basert på dette, er det stor grunn til å si at fangenes levekår forbedret seg i leirene betraktelig på grunn av Hennes tiltak i leirene. Henne skjønnte at hvis de skulle ha en vedvarende arbeidskraft videre, måtte levekårene forbedre seg slik at krigsfangene ikke døde.

Fordi fangene ikke lengre befant seg under en ekstrem risiko for død, kan man si at levekårene forbedret seg betraktelig. Likevel var det for mange av fangene viktig å treffe nordmenn, hvor de kunne få tak i små ting som for eksempel mat, klær, skrivesaker og lignende. I tillegg har vi sett på semiotikk-kommunikasjonen, også kalt motstandens hemmelige språk, som var mellom nordmenn og fangene. Det ga fangene motivasjon og glede gjennom smil, små blunk, nikk og små ord om i hverdagen. Og hvis dette manglet, var kanskje ikke levekårene så bra likevel.

³³³ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 219.

³³⁴ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 220.

6.0 Konklusjon

De jugoslaviske krigsfangene som var i de fem leirene Osen-leiren, Korgen-leiren, Krokstrand-leiren, Bjellånes-leiren og Polarsirkel-leiren på Indre Nord-Helgeland, gjennomgikk noe som ingen mennesker fortjener å oppleve. Av de ca. 4200 jugoslaviske krigsfangene som måtte til Norge, ble mellom 2400 og 2900 av disse drept eller, eller indirekte drept som følge av sykdom, sult og mishandling. Med andre ord er det litt ulike tall på ca. hvor mange som døde, men det var uten tvil mange. I alle de fem leirene, uavhengig om levekårene forbedret seg noe gjennom krigen, var det et skrekkgime, med både fysisk og psykisk tortur. Både før og etter de ble erklært krigsfanger, ble de behandlet elendig og levekårene var ekstremt tøffe. Dette foregikk i lokalsamfunnet, i nærheten av nordmenn som var vitne til de grusomme hendelsene. På tross av hvor mye lokalbefolkningen ønsket å hjelpe, kunne de ikke stanse hendelsene. Likevel var det nordmenn som gjorde det de kunne for å hjelpe fangene, uten å tenke på konsekvenser fra tyskerne eller konsekvenser som dårligere kår for seg selv og familien.

Gjennom oppgaven har jeg presentert de fem leirene i en større gjennomgang, i et forsøk på å besvare første del av problemstillingen: *Hvilke kunnskaper har vi om de jugoslaviske krigsfangeleirene på Indre Nord-Helgeland?* Her ble det tatt utgangspunkt i fangelitteraturen, og særlig Jovanovićs bøker. Som fangelitteratur og en form for minnelitteratur, ga disse et unikt perspektiv på hvordan det var å være jugoslavisk krigsfange i krigsfangeleirene på Indre Nord-Helgeland under andre verdenskrig. Når det kommer til overlevelse/dødsfall, kom det tydelig frem at det var flest som døde i leirene i Osen og Korgen og dette gjaldt aller mest fra leirenes oppstart i juni 1942 og frem til mars 1943. Det døde også mange i de andre leirene, men disse to leirene skiller seg tydelig ut med et markant lavere overlevelseshastighet. Det som ser ut til å være grunnen til at flere døde i Osen og Korgen er at SS var organisasjonen som styrte leiren. En medvirkende faktor til dette er også at de jugoslaviske krigsfangene ikke hadde status krigsfanger i perioden juni 1942 til mars 1943. For de andre tre leirene var det OT og Wehrmacht som styrte.

Når det kommer til hvilken relasjon krigsfangene hadde med de lokale, er det tydelig at lokale nordmenn bidro mye i å hjelpe de jugoslaviske krigsfangene. De bidro med både mat, klær, mindre utstyr (som for eksempel bøker og skrivesaker), hjelp til de som flyktet (overnatting, mat og losing), men også med smil, blunk, nikk og små oppmuntrende ord. Buvik beskrev at det i Korgen-leiren utviklet seg et slags eget språk mellom fangene og nordmennene. I hvilken av leirene krigsfangene hadde mest kontakt med nordmenn og lokale, er vanskelig å

avgjøre. Det kan tyde på at det var noe mer kontakt med nordmenn og lokale i Korgen og Osen, da muligens bodde flere der enn ved Krokstrand og Bjellånes. Det vi vet med sikkerhet er at leiren hvor fangene hadde minst kontakt med lokale og nordmenn, er Polarsirkel-leiren. Dette var det i hovedsak to grunner til. Den ene var at leiren lå midt på Saltfjellet, hvor det ikke bodde noen i mils omkrets som gjorde at det rett og slett ikke var noen å ha kontakt med. Den andre grunnen er at det var uønsket at fangene skulle ha kontakt med nordmenn, noe som også forklarer hvorfor leiren ble lagt midt på Saltfjellet.

I sammenligningen av arbeidsforholdene, kom jeg fram til at det som var felles for alle leirene var at fangene bedrev måtte tvangsarbeide. De ble sendt til Norge for å arbeide, og hvis de ikke arbeidet godt nok, risikerte de tortur og i verste fall å bli drept. For å peke på ulikhetene i arbeidet: I Korgen og Osen arbeidet de på riksvei 50, mens i Krokstrand og Bjellånes var det snørydding på veien som var hovedoppgaven. I Polarsirkel-leiren var det i utgangspunktet bygging av jernbanen, men det ble også en del snørydding på veien. Byggingen av veien var antakeligvis verst, da fangene arbeidet med mye fysiske tunge løft av stein og lignende. Samtidig er det å måke snø også et tungt fysisk arbeid, men her kommer det frem at det også etter hvert ble brukt snøplog og snøfreser som hjelp.

Fra flere av leirene rømte det fanger. Det har kanskje ikke like mye å gjøre med hvordan levekårene var i selve leirene, men det gir oss et bilde både av hvor strengt vaktholdet var i leirene, konsekvensene av rømning for de gjenværende fangene samt hvordan de lokale hjalp fangene, og derfor har jeg også sett på dette. Det var flere som forsøkte å rømme. Flere lyktes og noen mislyktes. Fra Korgen og Osen-leiren var det flere som rømte og de fikk god hjelp fra lokale. For de som rømte, men mislyktes og ble funnet av tyskerne, ble konsekvensene tortur og drap. Det kunne også gå ut over medfanger, enten med økt tortur, drap, mindre mat eller ytterligere tvangsarbeid. Da en tysker ble drept ved en rømning, ble alt dette konsekvenser for medfangene, og mange fanger, også i andre leire ble drept.

For å kort oppsummere boforholdene og behandlingen i leirene, kan vi si at det var relativt likt i alle de fem leirene. De jugoslaviske krigsfangene ble satt i leirer inngjerdet med piggrådgerder som gjorde det vanskelig å rømme. I leirene var det brakker hvor fangene bodde inne på store rom sammen, og sov i køyer med tre senger i høyden. Når vi så på Korgen-leiren tidligere, ble Buviks tegninger og beskrivelser av leiren brukt, og for de andre leirene var det antakeligvis veldig likt. Slik Marinković v/Hirsti beskriver det, var utformingen av en slik leir felles for alle de tyske leirene. Generelt var det dårlig hygiene,

intet privatliv og lite fritid. Det verste, og det som sannsynligvis påvirket fangene mest, var hvor lite mat de fikk og hvor mye de måtte arbeide med tungt fysisk arbeid. Nok en gang kan vi her trekke frem Osen- og Korgen-leirene som de «verste», og da i perioden juni 1942 til mars 1943. Dette var som nevnt perioden før de ble erklært krigsfanger, og de var under styring av SS. Fangene fikk minimalt med mat, og jobbet mye. I tillegg skjedde hendelsen hvor en tysk vakt ble drept og fangene i begge de to leirene ble hardt straffet. Da ble det blant annet enda mindre mat og enda mer jobbing, utover at mange ble drept. Krokstrand-leiren eksisterte også i perioden før fangene ble erklært krigsfanger, men her ser det ut til å ha vært noe bedre leveforhold, blant annet fordi det blir beskrevet at de av og til klarte å snike seg gjennom piggtrådgjerdet for å stjele poteter og neper fra tyskernes kjeller. Grunnen til at det kan ha vært bedre leveforhold i Krokstrand-leiren sammenlignet med Osen og Korgen, er basert på hvem som styrte i leirene. Det var OT som styrte i Krokstrand-leiren, ikke SS. Dog var det ille her også, med vilkårlige henrettelser og tortur. Det samme var også tilfelle i Bjellånes-leiren, og derfor var det antakeligvis like forhold der som i Krokstrand-leiren. I Polarsirkel-leiren var det Wehrmacht som styrte, og denne leiren var også den leiren som eksisterte frem til krigen var over, og det virker til å bli bedre og «lettere» forhold i leiren ettersom krigen nærmer seg slutt.

Med andre ord har vi en god del kunnskaper om de jugoslaviske krigsfangene på Indre Nord-Helgeland, og jeg vil påstå alle de jugoslaviske krigsfangene generelt sett ble behandlet dårlig i alle de fem leirene. Tyskerne var fæle, og det var mye tortur. I Osen- og Korgen-leirene var det SS som styrte før Wehrmacht tok over i mars 1943. I Krokstrand- og Bjellånes-leiren var det OT som styrte, mens det i Polarsirkel-leiren var Wehrmacht som styrte. I perioden frem til de jugoslaviske krigsfangene ble erklært krigsfanger ble de behandlet svært dårlig, for da måtte ikke tyskerne følge Genèvekonvensjonen fra 1929, noe som betydde at det ikke var retningslinjer for hvordan de måtte behandle fangene, og de kunne egentlig holde på slik de ville. Men etter at de ble erklært krigsfanger ble det bedre tilstander. Det ble færre drap, noe mindre tortur, det ble mer mat og noe bedre for fangene. De ble også lovet at de skulle få skrive hjem, men om dette faktisk skjedde er noe usikkert. De fikk etter hvert også hjelp fra Røde kors i form av å få Røde Kors-pakker med hygieneprodukter, mat, kaffe og lignende.

Andre del av problemstillingen var: *hva påvirket levekårene i leirene?*. Å skulle avgjøre hva som påvirket levekårene i krigsfangeleirene mest, er vanskelig. Både hvilken organisasjon (SS, OT eller Wehrmacht) som styrte i leirene, men også hvem som var leirkommandanter og leirvaktene. Som presentert tidligere, ser det ut til at SS var verst, OT noe bedre, og

Wehrmacht «best». Men det hadde nok også mye med leirkommandanten hvordan vaktene oppførte seg. Var leirkommandanten en slem type som var ideologisk befengt slik som Dolp (i Osen- og Korgen-leirene), og som krevde mye fra leirvaktene i forhold til oppførsel overfor fangene, ble forholdene verre. Var leirkommandanten mindre sadistisk, som ikke nødvendigvis hadde like sterke ideologiske tanker og personlig ikke hadde like mye imot fangene, og som lett lot seg bestikke av for eksempel tobakk eller lignende, ble nok forholdene bedre. En slik kommandant var det sannsynligvis i Polarsirkel-leiren. Selv om leirkommandantene også påvirket leirvaktene, var det dog noen leirvakter som skilte seg ut ved at de visste hensyn overfor fangene, som nevnt ved eksempel tidligere.

Utover hvem som styrte i leiren, leirkommandanter og leirvaktene, finnes det også andre negative påvirkninger på levekårene i leirene. Blant annet vil jeg påstå at klimaet var det. Fangeleirene lå i Nord-Norge, og det var, og er, generelt et kaldt klima her, som de jugoslaviske krigsfangene ikke var vant til. Det var lange, kalde vintre. Å arbeide utendørs på slike temperaturer når de ikke hadde ordentlige varme klær, ikke hadde fått nok mat og i tillegg var ekstremt tynne uten noe som helst fettlager på kroppen, skapte dette situasjoner hvor forfrysninger og dødsfall kunne oppstå. Basert på klima, kan det argumenteres for at det var tøffest leveforhold i Polarsirkel-leiren ettersom den lå midt oppå Saltfjellet hvor været var enda verre enn i de andre leirene. Muligens hadde de fått noe varmere klær grunnet krigsfangestatusen, men dette er noe usikkert.

Det jeg vil trekke frem som påvirket levekårene i leirene positivt, er nordmenn som hjalp fangene. Dette var både lokale som bodde i nærheten, men også nordmenn som arbeidet sammen med fangene, særlig i forbindelse med veiarbeidet. De hjalp fangene med mat, medisiner, aviser og andre små nødvendige ting. «Onkel» Rugås er en som blir nevnt både i fangelitteraturen og annen litteratur. Han hadde stor betydning for fangene, særlig fordi han ga de håp og motivasjon, gjennom de små blunkene, smilene og korte setningene. Det ble utviklet et eget språk mellom fangene og nordmenn, som betydde så mye for fangene, og ga de både håp og motivasjon, noe som igjen var med på å gjøre levekårene bedre. Her er det også verdt å nevne andre enkeltindivider slik som de få tyske vaktene og norske hirdvaktene som visste seg å være vennlige overfor fangene. Selv om det ikke var mange, bidro de enkelte nok til at fangene fikk det litt bedre. De gjorde nødvendigvis ikke så mye, men det var akkurat det som betydde noe, at de ikke utøvde tortur eller plaget fangene. Noe annet som til en viss grad også var en positiv påvirkning på levekårene, fordi dette gjorde levekårene noe bedre var først og fremst krigsfangeerklæringen, hvor fangene ble erklært krigsfanger i mars 1943.

Dette gjorde at tyskerne måtte følge Genèvekonvensjonen, hvor det var regler for behandling av krigsfanger. Selv om tyskerne ikke fulgte disse retningslinjene nøyte, ble det likevel noe bedring for fangene. Noe annet som kom på samme tid i tillegg til krigsfangeerklæringen, er tyske tiltak. Tyskerne innså etter hvert selv at de ikke hadde uendelig med fanger å bruke til arbeidet, og at de måtte gjøre tiltak for å forhindre dødsfall. Ingen av disse tiltakene gjorde ikke levekårene i leirene bra, men noe bedre.

Til slutt vil jeg nevne noe som ikke nødvendigvis hadde en direkte påvirkning av levekårene i leirene mens fangene var der, men som i forkant påvirket hvordan situasjonen var for fangene mens de var i leirene. Det ene er at fangene var ganske utslitte når de kom frem til Norge. Dette var både på grunn av behandlingen de fikk i fangenskap i Jugoslavia, hvor det var mye tortur og lite mat, men også på grunn av reisen til Norge, som var under tøffe forhold. Slik det blir beskrevet gjennom fangelitteraturen var fangene allerede ganske fysisk og psykisk nedbrutte når de kom til Norge. Med bakgrunn i dette, kan det argumenteres for fangenes situasjon i leirene ble enda dårligere. Det andre jeg vil nevne er NSB og Vegvesenet sin rolle i forkant av fangenes ankomst til Norge, hvor de for det første gikk med på å bruke krigsfanger (etter hvert), og deretter fraskrev seg alt ansvar, noe som gjorde at tyskerne fikk «frie» tøyler til behandlingen av fangene.

I oppsummeringen av de fem punktene tilknyttet de fem leirene, kommer det frem noen tydelige trekk som viser hvilke ulikheter som fantes mellom leirene og som kan viser forskjeller i levekårene. Dette kan brukes til å avgjøre om det var leirer som var verre eller bedre enn andre, som jeg ønsker å finne ut av i *forskningsspørsmål 1*. Det ene er at flest døde i Osen- og Korgen-leirene. Det andre er at SS styrte i disse to leirene, noe som ikke var tilfelle i de andre leirene. Det tredje er at arbeidet sannsynligvis var noe tyngre her. Det fjerde er at fangene her ikke var erklært krigsfanger, noe som gjorde at tyskerne kunne behandle de dårligere. Dette gjaldt dog også Krokstrand-leiren, men sett i sammenheng med de andre punktene utgjør dette at jeg klassifiserer Osen- og Korgen-leirene som de to verste leirene. Hvilken leir som var best, er som nevnt tidligere verre å avgjøre. Men jeg mener det kan argumenteres for at Polarsirkel-leiren var den beste, blant annet fordi at her kommer det tydelig frem at de fikk hjelp fra Røde Kors med pakker med hjelpende innhold, men også fordi Jovanović beskriver at de i perioder hadde så mye mat i Polarsirkel-leiren at de ba om å få kaste overflødig mat over til de sovjetiske fangene som i en viss periode var i til stede i samme leir.

De jugoslaviske krigsfangene ble satt i tyske krigsfangeleirer i Norge. Leirer som Nils Christie mener var like grusomme som de verste konsentrasjonsleirene i Europa. Det var tyskerne som tok i bruk krigsfangene da de hadde behov arbeidskraft på prosjektene sine i Norge hvor de ønsket å forsterke og bygge ut infrastrukturen. Selv om det er tyskerne som var grunnen til bruken av krigsfanger, og de som sto i front for den verste behandlingen av fangene, kan det likevel argumenteres for at Norge og nordmenn også til en viss grad hadde et ansvar for hva som skjedde med fangene og hvor ille det ble. I et forsøk på å besvare *forskningsspørsmål 2*, om det finnes nordmenn eller norske forhold som, utover tyskerne, bør ansvarliggjøres for behandlingen av de jugoslaviske krigsfangene, vil jeg trekke frem hirdvaktbataljonen, NSB og Vegvesenet.

Hirdvaktbataljonen bestod av nordmenn og mange av de tok seg retten til å ta liv. Dette var nordmenn som var tett på, og en del av, tyskernes leirsystem og de aksepterte forholdene og deltok i det. Det var ikke bare tyskere som utøvde vold og drap på krigsfangene, det var faktisk nordmenn også. Dette forsøker også Nils Christie å få frem i sin sosiologiske undersøkelse av de norske fangevokterne som var i leirene, og han skriver at de bør ansvarliggjøres for dette.

NSB og Vegvesenet er to norske bedrifter verdt å nevne her. Som vi har sett på i oppgaven, bidro NSB og Vegvesenet med byggingen av både riksvei 50 og Nordlandsbanen. Selv om det var tyskerne som fikk fart på byggingen, hadde likevel både NSB og Vegvesenet viktige roller i prosessen ettersom dette var statlige drifter som var ansvarlig for jernbane og vei i Norge. Om de ble «tvunget» eller presset til å gå med på bruken av krigsfanger i arbeidet, er vanskelig å vite, men utenfra ser det ut til at det ikke tok særlig lang tid før de begge gikk med på å bruke krigsfangene. Men selv om de gikk med på bruken, kan det argumenteres for at de kunne ha påvirket levekårene til fangene mer, for eksempel ved å stille krav til tyskerne om bedre vilkår for fangene. Særlig for Vegvesenets del, som fant ut at det var fanger som ikke var erklært krigsfanger som skulle brukes, kunne de krevd en endring på dette. Vegvesenet fikk blant annet også muligheten til å ha ansvaret for fangene på ulike måter, for eksempel gjennom maten, men de fraskrev seg alt ansvar hvis fangene skulle brukes. Hadde de tatt litt ansvar, hadde de kanskje også kunne påvirke forholdene og laget bedre levekår for fangene.

På tross av at dette skrekkregimet av tyske krigsfangeleirer fantes i lokalsamfunnene på Indre Nord-Helgeland, er likevel historien om de jugoslaviske krigsfangene og -leirene noe ikke alle vet om i 2023. Nå eksisterer heller ikke staten Jugoslavia lengre, men betyr ikke at dette

ikke er en viktig del av historien. Derfor håper jeg også at denne masteroppgaven kan bidra med å belyse denne delen av lokalhistorien på Indre Nord-Helgeland og være en del av minnebevaringen.

Kilder

Hirsti, Reidar. *Partisanen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1990.

Jovanović, Cveja. *Flukt til friheten – Fra nazi-dødsleire i Norge*. Oversatt av Cveja

Jovanović. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1985.

Jovanović, Cveja. *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*. Oversatt av Cveja Jovanović.

Beograd: Cveja Jovanović, 1988.

Kovačević, Ostoja. *En times frihet*. Oversatt av Stein Savik. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag,

1959.

Mladenović, Ljubo. *Beisfjordtragedien*. Oversatt av Brit Bakker. Oslo: Grøndahl & Søn

Forlag, 1989.

Rokić, Nikola. *Jugoslavia mitt land*. Oslo: Frank Haakerud & Co, 1961.

Litteratur

Andersen, Ketil Gjørme. *Hitlers byggherrer: Fritz Todt og Albert Speer i Norge*. Bergen:

Fagbokforlaget, 2021.

Bruland, Bjarte. «Den danna pøbelen som overtok styringa av staten» - et essay om Kjartan

Fløgstads historiesyn i boka Grense Jakobselv». I boka *Intellektuelle og det totalitære:*

pervertert idealisme?, redigert av Øystein Sørensen, Bernt Hagtvet og Nik. Brandal,

217-239. Oslo: Dreyers Forlag, 2014.

Buvik, Jan Gaute. *Krigsfangeleiren i Korgen*. Et skolehefte. Hemnes: Hemnes

skolestyrekontor med støtte fra Skoledirektøren i Nordland, 1985.

Christie, Nils. *Fangevoktere i konsentrasjonsleire – en sosiologisk undersøkelse av norske*

fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge i 1942-43. 2. utgave. Oslo: Pax Forlag,

2010.

Elstad, Ingunn, Immonen, Ingrid og Fause, Åshild. «Helsetjenester under krig og nazistisk

okkupasjon». I *Andre verdenskrig i Nord, Bind 2, En annerledes hverdag*, redigert av

Bjørge Evjen, 161-223. Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.

Emberland, Terje og Kott, Matthew. *Himmlers Norge: Nordmenn i det storgermanske*

prosjekt. Oslo: Aschehoug & Co, 2012.

Eriksen, Anne. *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*.

Oslo: Pax Forlag, 1995.

Evensen, Pål. «Krigsfangene i Rana». *Årbok for Rana XVI 1983, Vol. 16*. (1983): 81-112.

Heradstveit, Daniel og Bjørge, Tore. *Politisk kommunikasjon: Introduksjon til semiotikk og*

retorikk. Oslo: Tano Forlag, 1987.

Jacobsen, Tor. *Slaveanlegget: Fangene som bygde Nordlandsbanen*. Oslo: Gyldendal Norsk

Forlag, 1987.

- Kjeldstadli, Knut. *Fortida er ikke hva den en gang var – En innføring i historiefaget*.
2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Kjeldstadli, Knut. «Nytten av å sammenlikne». *Tidsskrift for samfunnsforskning* Vol 29, nr. 5 (1988): 435-447.
- Knopp, Guido. *Hitlers soldater: Historien om Wehrmacht*. Oversatt av Eli Aakre. Oslo: Forlaget Historie & Kultur, 2012.
- Koch, Birgit. «De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945». Upublisert hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo. 1988.
- Mageli, Eldrid. *Med rett til å hjelpe – Historien om Norges Røde Kors*. Oslo: Pax forlag, 2014.
- Mladenović, Ljubo (red.) mfl. *Norge-Jugoslavia*. Beograd: Norsk-Jugoslavisk samband, Jugoslavisk-Norsk samband, Forlaget «bigz», 1974.
- Mønnesland, Svein. *Før Jugoslavia, og etter*. 4. utgave. Oslo: Syppress Forlag, 1999.
- Nygaard, Pål. *Store drømmer og harde realiteter: Veibygging og biltrafikk i Norge, 1912-1960*. Oslo: Pax Forlag, 2014.
- Nøkleby, Berit. *Krigsforbrytelser – brudd på krigens lov i Norge 1940-45*. Oslo: Pax forlag A/S, 2004.
- Slottemo, Hilde Gunn. *Malm, makt og mennesker - Ranas historie 1890-2005*. Mo i Rana: Rana Historielag, 2007.
- Soleim, Marianne Neerland. «Befolkningen og fangene». I *Andre verdenskrig i Nord, Bind 2, En annerledes hverdag*, redigert av Bjørg Evjen, 348-371. Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Soleim, Marianne Neerland og Hatlehol, Gunnar D., «Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge» i *Andre verdenskrig i Nord, Bind 1, Overfall og okkupasjon*, redigert av Fredrik Fagerthun, 240-277. Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.

Thoresen, Knut Flovik. *Til Norge for å dø: serberfangene i nazistenes dødsleirer i Nord-Norge*. Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2013.

Westlie, Bjørn. *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*. Ph.D.-avhandling. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2018.

Audiovisuelle kilder

Brendmo, Arne. *Oversiktstegning 1 over Korgen-leiren 1942-1944*. Tegning på papir, 1985.

Publisert i skoleheftet «Krigsfangeleiren i Korgen» av Jan Gaute Buvik og Hemnes Skolestyrekontor.

<https://www.nb.no/items/ea8edeb8288dd8a9ed99620770310672?page=5&searchText=Fagerlimoen>

Brendmo, Arne. *Oversiktstegning 2 over Korgen-leiren 1942-1944*. Tegning på papir, 1985.

Publisert i skoleheftet «Krigsfangeleiren i Korgen» av Jan Gaute Buvik og Hemnes Skolestyrekontor.

<https://www.nb.no/items/ea8edeb8288dd8a9ed99620770310672?page=6&searchText=Fagerlimoen>

Martinussen, Martine Kvernberg. *Blodkorset à 2023*. 26. februar 2023. Foto. Martine

Kvernberg Martinussen.

Norges geografiske oppmåling. *Herredskart over Nord-Norge*. 1918.

NRK, *Det umulige landet*. «Episode 3: Krig og fred». Audiovisuell Tv-serie. Publisert 10.

mars 2019. Lesedato 27.04.2023. <https://tv.nrk.no/serie/det-umulige-landet/sesong/1/episode/3/avspiller>

Rokić, Nikola. *Kart over Jugoslavia*. Hentet fra *Jugoslavia mitt land*. 1961. Oslo: Frank

Haakerud & Co, 1961.

Soleim, Marianne Neerland. *Bilde: Forhold overfor krigsfanger*, hentet fra «Befolkningen og

fangene». I *Andre verdenskrig i Nord, Bind 2*,

En annerledes hverdag, redigert av Bjørg Evjen, 348-371. Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.

Internett

Avisartikler

Moss Avis, «Norsk Vaktbataljon», 12.09.1942.

<https://www.nb.no/items/11fb1828afea978d9e33285e911e8aa9?page=4&searchText=norsk%20vaktbataljon>

Nasjonalbiblioteket. «Vaktmannskaper søkes for en norsk vaktbataljon». *Søk i NBs bokhylle*.

<https://www.nb.no/search?q=%22vaktmannskaper%20s%C3%B8kes%20for%20en%20norsk%20vaktbataljon%22&mediatype=aviser&fromDate=19400101&toDate=19451231&counties=Nordland>

Nordlandsposten. «Vaktmannskaper søkes». 18.08.1942.

<https://www.nb.no/items/b2bdabc135d7d70743b090bee669cc06?page=1&searchText=%22vaktmannskaper%20s%C3%B8kes%20for%20en%20norsk%20vaktbataljon%22>

Nystad-Rusaanes, Ronald. «Blodveien forteller oss hvordan det bak tragedien også kan finnes

håp og fred». *Avisa Nordland*. 23.06.2022. <https://www.an.no/blodveien-forteller-oss-hvordan-det-bak-tragedien-ogs%C3%A5-kan-finnes-hap-og-fred/o/5-4-1610477>

Leksikon

Store norske leksikon. «Jugoslavia». Ole T. Berg og Svein Mønnesland. 28.09.2022.

<https://snl.no/Jugoslavia>

Store norske leksikon. «Jugoslavias historie». Svein Mønnesland. 14.12.2021.

https://snl.no/Jugoslavias_historie

Store norske leksikon. «Saltfjellet». Geir Thorsnæs. 17.11.2020. <https://snl.no/Saltfjellet>

Store norske leksikon. «Hirden». Torgeir Ekerholt Sæveraas. 20.04.2023.

<https://snl.no/Hirden>

Store norske leksikon. «Blodveien». 04.04.2018. <https://snl.no/Blodveien>

Store norske leksikon. «Titoisme». 19.12.2017. <https://snl.no/titoisme>

Læreplaner

Utdanningsdirektoratet. *Læreplan i historie – fellesfag i studieforberevende*

utdanningsprogram (HIS01-03). Fastsatt som forskrift av Kunnskapsdepartementet 15.11.2019. <https://www.udir.no/lk20/his01-03/kompetansemaal-og-vurdering/kv85?lang=nob>

Utdanningsdirektoratet. *Læreplan i samfunnsfag (SAF01-04)*. Fastsatt som forskrift av

Kunnskapsdepartementet 15.11.2019. <https://www.udir.no/lk20/saf01-04/kompetansemaal-og-vurdering/kv147>

Nettsider

Andersen, Arnt Tore, «Historie – Våre samband i 40 år». *Vennskapssambandet Norge – Vest-*

Balkan. Lest 05.05.2023 fra <https://njsamband.no/historie/>

Okstindan Natur- og kulturpark, «Blodveien over Korgfjellet». Lest 23.03.2023.

<https://visitokstindan.com/blodveien/https://snl.no/SS>

Røde Kors, «Hva er Genèvekonvensjonene?». Lest 02.05.2023.

<https://www.rodekors.no/vart-arbeid/regler-i-krig/hva-er-genevekonvensjonene/>